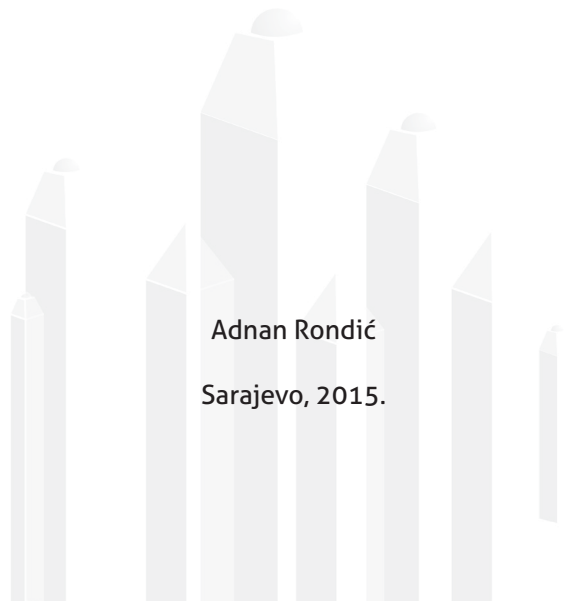

 **HEINRICH
BÖLL
STIFTUNG
BOSNA I
HERCEGOVINA**

Ovo izdanje knjige štampano je uz podršku Fondacije Heinrich Böll

*Stavovi i mišljenja izneseni u ovom tekstu pripadaju autoru
i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja izdavača.*

Živjeti Srebrenicu

Adnan Rondić
Sarajevo, 2015.

Adnan Rondić:

ŽIVJETI SREBRENICU

Urednica: prof.dr. **Lejla Turčilo**

Izdavač: **Fondacija Heinrich Böll, Ured za Bosnu i Hercegovinu**

Za izdavača: **Mirela Grünther-Đečević**

Lektura i korektura: **Ferida Duraković**

Dizajn i prijelom: **Triptih** d.o.o. Sarajevo

Štampa: **AMOS GRAF** d.o.o., Sarajevo, 2015.

Tiraž: **500** primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

355.012:341.485(497.6 Srebrenica)“1995“

RONDIĆ, Adnan
Živjeti Srebrenicu / Adnan Rondić. - Sarajevo :
Fondacija Heinrich Böll u BiH, 2015. - 166 str.
; 21 cm

O autoru: str. 165. - Bibliografija: str. 163-164.

ISBN 978-9958-577-16-1

COBISS.BH-ID 22206470

*Mojoj dragoj nani Selimi, koja je
cijeli svoj život proživjela u skladu sa
porukom "U dobru se natječite!"*

Sadržaj

Predgovor	7
Uvod	11
Bilješke o Srebrenici i iz Srebrenice	15
Srebrenica	19
Genocid	20
Nisu prešli	24
Vraćaju se	30
Memorijalni centar i mezarje Potočari	33
Marš mira – put slobode	48
Dani poslije	53
Dovoljno smjeli, dovoljno nostalgичni	66
Život poslije...	80
Jedan drugačiji pogled na diplomaciju, medije i genocid u Srebrenici	95
Diplomacija i medijsko izvještavanje o Srebrenici: neka ključna pitanja	99
(Ne)Postojeća diplomacija uoči genocida 1995. godine	102
Diplomacija pod “hipotekom” sukoba različitih interesa	107
Medijsko izvještavanje i genocid u Srebrenici	118
Mediji na brisanom prostoru: između negacije i afirmacije	126

Srebrenica sasvim lično	133
Kuća na osami	137
Munira	141
Maslenica	146
Kod Fazlića i Begića	148
Snijeg	150
Bijele šamije obrubljene kerama	152
Odavde nisu, a kao da jesu	155
Kiša	157
Za kraj	159
Pogovor	161
Za dalje čitanje	163
O autoru	165

Predgovor

Pisati o Srebrenici nakon 1995. godine izuzetno je zahtjevan i odgovoran posao. Zahtjevan jer Srebrenica nije samo geografska lokacija na kojoj se dogodio strašan zločin – Srebrenica je mnogo više od toga. To je grad u kojem se i danas, više nego igdje, u svakom trenutku vide i osjete posljedice rata. To je grad u kojem se pokušava održati kultura sjećanja, ponajviše zahvaljujući onima koje su u ratu izgubile sve – majkama Srebrenice. Ona je grad u kojem neki novi, mladi ljudi, rođeni tokom i nakon rata, pokušavaju izgraditi svoj život i život Srebrenice, često prepušteni sami sebi i zaboravljeni od ostatka države. To je grad koji treba i mora da opominje i podsjeća.

Odgovoran je, kažem, posao pisati o Srebrenici. Odgovoran prema žrtvama genocida, prema preživjelima, prema onima koji istražuju i tražaju za odgovorima na brojna otvorena pitanja kad je o Srebrenici riječ, prema onima koji ni dvadeset godina nakon jula 1995. ne znaju šta se to u Srebrenici dešavalo – ali i prema onima koji to ne žele i odbijaju (pri) znati.

Knjiga pred vama drugačija je i posebna u odnosu na ono što se do sada pisalo o Srebrenici. Ona progovara i "razgovara" sa čitateljima na poseban način, koji se ogleda ne samo u specifičnom stilu i senzibilitetu u pisanju za koje se autor opredijelio nego, prije svega, u spremnosti da

se prema temi zauzmu tri različita, ali sasvim komplementarna istraživačka pristupa, koji svaki za sebe, ali i svi zajedno omogućavaju da se razumije prijeratna Srebrenica, sve ono što se u njoj tokom rata dešavalo, ali i današnja Srebrenica koja (pokušava da) živi svemu i svima unatoč. Knjiga stoga i jeste podijeljena na tri poglavlja, koja se mogu čitati svako za sebe, ali i u cjelini donose sveobuhvatnu sliku.

Prvo je poglavlje zasnovano na autorovom medijskom djelovanju u Srebrenici i u vezi sa Srebrenicom. To je neka vrsta zabilješki nastalih tokom proteklih godina, u kojima je autor, kroz razgovore sa Srebreničanima i Srebreničankama, ali i pomoću brojnih faktografskih podataka, pokušao sklopiti djeliće mozaika koji se zove Srebrenica nekad i sad. Ovo poglavlje zapravo pokušava na publicistički način omogućiti razumijevanje genocida u Srebrenici, njegovih strašnih posljedica, koje se i danas osjećaju i vjerovatno će se osjećati zauvijek, ali i života u Srebrenici danas, zatim napora Srebreničanki i Srebreničana da uporedo sa traganjem za svojim najmilijima, traganjem za istinom i izgradnjom mehanizama održanja sjećanja na srebrenički genocid (kakav je, recimo Memorijalni centar), pokušaju ponovo izgraditi svoje živote. U njemu autor iznosi lične priče i iskustva ljudi s kojima se susretao tokom svojih boravaka u Srebrenici i kombinira ih sa činjenicama koje su dokaz svega onoga što se u Srebrenici događalo i događa.

Drugo poglavlje dublje se fokusira na period počinjenja genocida u Srebrenici; u njemu autor primjenjuje znanstveni diskurs i nastoji empirijskim istraživanjem dostupnih materijala i iskaza svjedoka zbivanja iz 1995. godine osvijetliti jedan do sada neistražen fenomen: odnos medija i diplomacije tokom ratnih godina i u vrijeme neposrednog činjennja zločina u Srebrenici 1995. godine. Mogli bismo reći da je autor, uvjerivši se vlastitim novinarskim angažmanom u moć koju mediji imaju u širenju istine o Srebrenici, htio istražiti koliko su (i da li su uopće) mediji

tu moć (is)koristili prije dvadeset godina kako bi utjecali na svjetsku diplomaciju i pokušali spriječiti zločin. Ovo poglavlje mnogo više je zasnovano na faktografiji u odnosu na prvo (i naročito treće), a značajno je i zanimljivo prije svega znanstvenicima i istraživačima kao dobra polazna osnova za dalja istraživanja.

Treće poglavlje je, kako mu i naslov kaže, sasvim lično. Ono je neka vrsta autorovoga *hommagea* ljudima, događajima i pojavama koji su u njemu ostavili dubok trag tokom njegovih boravaka u Srebrenici. Ovo je poglavlje prepuno emocija, ali – što je od suštinske važnosti – oslobođeno patetike. Ono nam pokazuje koliko se autor suštinski posvećuje Srebrenici i koliko je Srebrenica tokom godina postala dio njega. Srebrenica više nije samo tema njegova znanstvenog i medijskog interesa: ona je mnogo, mnogo više od toga.

Pisati o Srebrenici zahtjevno je i nosi odgovornost. Živjeti Srebrenicu stalno, bez obzira što u njoj ne živiš, također. Autor ove knjige je s najiskrenijim pobudama i otvorena srca i uma odlučio da čini oboje. Srebreničani to prepoznaju. Sigurna sam da će i čitatelji.

Prof. dr. Lejla Turčilo

Uvod

Moj prvi susret sa prognanim Srebreničanima desio se u augustu 1995. godine u Dubravama kraj Tuzle.

Tih dana, čini mi se, nismo uopće ni bili svjesni razmjera zločina koji je počinjen.

Preživjeli su se nadali. S kim god sam razgovarao tog augustovskog dana, nadao se svojim najbližim. Pričali su mi o rastanku. U kućama, u avlijama, u Potočarima. O posljednjim razmijenjenim rečenicama.

Pričali su mi o posljednjim informacijama koje su imali o svojim, a koje su dobivali od onih koji su, kako su to Srebreničani govorili – *prešli*. Domogli se slobode.

Srebrenicu sam prvi put posjetio 1999. godine. A nakon toga, dolasci u ovaj grad bivali su sve češći.

Na početku, iako uz jake emocije, bio je to posao. Prema kojem sam se odnosio sa posebnom, dužnom pažnjom.

No, s vremenom, zbog tih ljudi, njihovih sudbina, hrabrosti, otvorenosti, spremnosti da najteža životna iskustva dijele bez zadržke – Srebrenica je počela zauzimati posebno mjesto u mom životu: i profesionalno i privatno.

Posebno pamtim 31. mart 2003. godine i prvi ukop u Srebrenici.

Televizija Hayat, za koju sam tada radio, učinila je najbolju, zapravo jedinu ispravnu stvar: odlučeno je da se dženaza za Srebreničane stradale u genocidu prenosi uživo.

Takva odluka TV Hayat, takav pionirski poduhvat udario je temelje standardima izvještavanja iz Srebrenice i o Srebrenici.

Takav trend i Hayatov odnos prema srebreničkim temama nastavljen je i kasnije, kroz stalno a ne samo prigodničarsko izvještavanje, kroz angažirano novinarstvo i humanitarne aktivnosti.

Prvi dio ove knjige u najvećoj mjeri je i nastao uz pomoć medijskih sadržaja koje sam više od petnaest godina radio u produkciji TV Hayat, a u posljednje skoro četiri godine i u produkciji Al Jazeera Balkans.

Veliko hvala generalnom direktoru Hayata, gospodinu Elviru Švrakiću, koji je sve ove godine imao posebno razumijevanje za teme iz Srebrenice i koji mi je, uz veliko zadovoljstvo zbog moje odluke da napišem ovu knjigu, omogućio korištenje bogatog arhiva TV Hayat.

Hvala generalnom direktoru Al Jazeera Balkans gospodinu Tariku Dođiću, za bezuvjetnu podršku u nastajanju ovog rukopisa.

Hvala kolegici Amini Gvozden na nesebičnoj podršci u realizaciji brojnih srebreničkih projekata svih ovih godina, te za važne i odlične prijedloge i savjete u vrijeme nastajanja ove knjige.

Hvala urednici ove knjige, prof. dr. Lejli Turčilo, za strpljenje, vrijeme, nesebično ulaganje vlastitoga znanja, stručnosti i iskustva u ovu knjigu, koja je nastajala pod njenim budnim okom jer ona ništa nije prepuštala slučaju.

Na kraju, hvala izdavaču, Fondaciji Heinrich Böll i direktorici njezinoga Ureda u Bosni i Hercegovini gospođi Mireli Gruenther-Đečević, koja je bez premišljanja ponudila podršku kako bi ova knjiga ugledala svjetlo dana.

U Sarajevu, maja 2015. godine

Autor

Bilješke o Srebrenici i iz Srebrenice

Priče o Srebrenici priče su o genocidu, o ratnim stradanjima, o važnosti kolektivnog sjećanja, ali i o životu i onome što poslijeratni život jeste, u svoj svojoj težini, ali i ljepoti. Priče su to o ljudima koji su živjeli i žive u Srebrenici, o njihovim životnim putevima i sudbinama, ali i faktografske bilješke o Srebrenici, genocidu i poslijeratnim zbivanjima u ovom kraju. Bilješke o Srebrenici i iz Srebrenice svojevrsno su publicističko štivo za sve one koji vole, ali i misle i žive Srebrenicu.

Srebrenica

Domavia, Argentaria, Argentum, Bosna argentaria, Srebrenica... Kako god da se ovaj grad kroz povijest nazivao, u njega se nije svraćalo tek usput. U njega se dolazilo i dolazi s namjerom.

Dolazilo se sa časnim namjerama. Dolazilo se i sa nečasnim namjerama.

Srebro, ljekovite vode, blizina rijeke Drine, geografski položaj – privlačili su osvajače, trgovce, rudare i one koji su, jednostavno, ovdje željeli živjeti.

Mnogo toga je Srebrenica iskusila, iznijela na svojim plećima, bivala oti- mana i vraćana. Onima kojima pripada.

Slijedila je vrijeme i vrijeme je slijedilo nju.

Predvečerje rata 1992. godine Srebrenica je dočekala sa nešto više od 36.500 stanovnika.

Bošnjaci su činili 75% stanovništva, Srbi približno 23%, a ostali 2%.

Genocid

“Da li iko u svijetu može doći u Srebrenicu da vidi tragediju koja se dešava Srebrenici i njenim stanovnicima? Ovo je nečuven zločin koji se izvodi nad bošnjačkim stanovništvom Srebrenice. Populacija u ovom gradu nestaje. Da li iza svega stoji Yasushi Akashi, Boutros Ghali ili neko drugi, bojim se da za Srebrenicu neće više biti bitno.”

Bio je ovo posljednji izvještaj što ga je u večernjim satima 10. jula 1995. godine poslao novinar Nino Ćatić. Koji je nestao u srebreničkom genocidu. Njegove kosti majka Hajra još nije pronašla.

Sve vrijeme rata Srebrenica je imala specifičan položaj.

Nakon što su snage bosanskih Srba i bivše JNA okupirale najveći dio prostora istočne Bosne, nekoliko područja u ovom dijelu zemlje, među kojima i Srebrenica, uz period okupacije samog grada od 19. aprila pa do 9. maja 1992, uspjelo se odbraniti.

Najveće dijelove ove općine, uz određene prostore u zvorničkoj, bratunačkoj, vlaseničkoj i rogatičkoj općini (Kamenica, Konjević Polje, Cerska, Nova Kasaba i Žepa) u prvoj godini oružanog sukoba kontrolirale su snage Armije Republike Bosne i Hercegovine. Nakon srpske ofanzive u

martu 1993. godine teritorij pod kontrolom Armije BiH se smanjuje, a broj stanovnika u srebreničkoj enklavi, zbog dolaska prognanika i izbjeglih, povećao se na blizu 60.000 stanovnika.

I pored izuzetno teškog položaja, Srebrenica, čiju odbranu predvodi mladi i harizmatični komandant Naser Orić, uspijeva ostati pod kontrolom Armije RBiH.

Uvjeti života izuzetno su teški jer srpske snage prekidaju dotok električne energije i pitke vode, sprječavaju ulazak humanitarne pomoći i vrše stalne napade na enklavu.

U takvoj situaciji Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda je 16. aprila 1993. usvojilo Rezoluciju kojom je Srebrenica proglašena zaštićenom zonom u kojoj je svaka vojna aktivnost zabranjena. Branitelji Srebrenice predaju najveći dio oružja snagama UN-a stacioniranim u gradu.

No, stanovništvo Srebrenice i dalje se suočava sa povremenim napadima srpske vojske i sa nestašicom osnovnih životnih namirnica, a sve zbog rijetkog propuštanja konvoja sa hranom i lijekovima.

U martu 1995. godine Radovan Karadžić, lider bosanskih Srba, naređuje potpuno fizičko odvajanje dvije enklave, zaštićene zone UN-a, Srebrenice i Žepe, i zahtijeva da se za stanovnike Srebrenice stvore uvjeti potpune nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljnjeg opstanka i života.

Srpska ofanziva na Srebrenicu počinje 6. jula 1995., pod kodnim nazivom "Krivaja 1995". Promatrački punktovi UNPROFOR-a počinju padati pod srpsku kontrolu. Snage Armije BiH koje su branile Srebrenicu našle su se pod teškom vatrom srpske artiljerije i bivaju potisnute prema samom gradu.

Jedanaestog jula srpske snage, predvođene haškim optuženikom generalnom Ratkom Mladićem, ulaze u Srebrenicu.

“Napokon je došao trenutak da se, posle bune protiv dahija, osvetimo Turcima na ovom prostoru“, kazao je general Mladić pred TV kamerama u centru Srebrenice, naređujući svojim vojnicima pokret prema Potočarima.

A u Potočarima – kaos. Desetina hiljada ljudi kreće se prema bazi Holandskog bataljona Ujedinjenih naroda tražeći spas.

Ovaj je bataljon imao mandat da srebreničku enklavu, kao zaštićenu zonu, vojno zaštititi. Niti su je zaštitili, niti su pokušali učiniti ikakav značajniji napor da to urade.

U bazi i oko nje uplakani djeca i žene. Muškarce, ali i mnoge dječake srpski vojnici odvajaju od djece i žena i odvođe ih na stratišta na kojima će ih likvidirati u narednim danima.

Veći dio muškaraca i dječaka, prema iskazima svjedoka njih više od dvanaest hiljada, pokušava se spasiti probojem u pravcu Tuzle, prema teritoriju pod kontrolom legalnih bosanskohercegovačkih vlasti. Teren je teško prohodan i brdovit, dug više od stotinu kilometara.

Tek nešto više od tri i po hiljade ljudi iz te kolone uspjelo se spasiti.

Ostali su zarobljeni i u narednih nekoliko dana likvidirani.

Već 13. jula, u zemljoradničkoj zadruzi u selu Kravica počinju masovne egzekucije. Nastavljaju se narednih nekoliko dana, uglavnom na teritoriju zborničke općine, u Tišći, Orahovcu, Petkovicima, Branjevu, Pilici.

Približno dvadeset pet hiljada žena i djece je iz Potočara, gdje su vladali nesnosni uvjeti, autobusima prevezeno na teritorij pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Zvanično, broj ubijenih iznosi 8.372. No, prema podacima udruženja Pokret majki enklava Srebrenica i Žepa, taj broj je veći za približno dvije hiljade.

Presudom Međunarodnog suda pravde u Hagu, koja je izrečena 26. februara 2007. godine, a po tužbi Bosne i Hercegovine protiv Srbije za genocid, potvrđeno je da se u Srebrenici genocid desio, da su ga izvršile vojne i policijske snage Republike Srpske, dok je istom presudom Srbija oslobođena direktne odgovornosti za počinjeni genocid.

Termin genocid prvi put je 1943. godine upotrijebio jevrejski advokat u Poljskoj Rafael Lemkin. Potiče od grčke riječi *génos* što znači rod, pleme, i latinske riječi *occidere*, ubiti. Riječ je, dakle, o zločinu kojim se želi uništiti neki narod, vjerska, etnička ili rasna skupina.

Konvencija o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida donesena je u Ujedinjenim narodima 1948, a na snagu je stupila 12. januara 1951. godine.

U srebreničkom slučaju, jasno je, Konvencija nije poštovana.

Nisu je poštovali ni izvršitelji genocida, niti oni koji su imali sredstva i mandat najvišeg međunarodnog tijela da Srebrenicu zaštite.

Čuveno "Nikad više" nakon Drugog svjetskog rata i holokausta ponovilo se na kraju dvadesetog stoljeća.

Nisu prešli

Mjesecima nakon pada Srebrenice mnogi su još uvijek gajili nadu da će se njihovi najmiliji vratiti. Odnekuda će se pojaviti. No, s vremenom, javljat će se sve više i više ključnih dokaza strašnog zločina.

Bile su to masovne grobnice. Njih više od 130 koje su skrivale posmrtno ostatke ubijenih u genocidu, od ukupno 750, koliko ih je otkriveno u cijeloj Bosni i Hercegovini od završetka rata do danas, 2015. godine.

A samo u jednom selu, Kamenici kraj Zvornika, pronađeno ih je petnaest, s posmrtnim ostacima pobijenih u srebreničkom genocidu.

Kamenicu su prozvali dolinom grobnica. O razmjerama zločina najbolje svjedoči podatak da je u samo jednom kameničkom dvorištu pronađeno više od dvije stotine skeleta.

Riječ je o tzv. sekundarnim masovnim grobnicama, u koje su posmrtni ostaci prebacivani iz drugih masovnih grobnica s ciljem da se prikriju tragovi zločina.

Čovjek koji je, zajedno sa suradnicima, bez ikakve sumnje, učinio najviše u potrazi za nestalima, a pogotovo onima koji su nestali u srebreničkom genocidu, je Amor Mašović iz Instituta za nestale osobe u BiH. Nebrojeno puta smo razgovarali. Posljednji put prije nepunu godinu

dana, na devetnaestu godišnjicu genocida u Srebrenici. I tada smo, kao i svih prethodnih godina, razgovarali o važnosti otkrivanja informacija o lokacijama masovnih grobnica:

“To je zapravo ključ rješenja – da se ljudi odazovu apelima Instituta za traženje nestalih osoba, ali prije svega da se odazovu na apele, na molbe članova porodica koje imaju svoje nestale u Srebrenici, ili bilo gdje drugdje u BiH. Nažalost, odziv je gotovo nikakav. On je takav zato što postoji određena politička volja u jednom dijelu BiH gdje se oni koji su spremni da pruže informacije smatraju izdajnicima a ne ljudima dobre volje koji pomažu da ovo društvo konačno izađe iz prošlosti. Bosna i Hercegovina neće izaći iz prošlosti sve dok ne riješi pitanje nestalih osoba”, kaže Mašović. I dodaje:

“Mi znamo, prije svega kad je Srebrenica u pitanju, a to stoji u presudi Međunarodnog suda pravde u Hagu, da je ovaj zločin počinjen od strane civilnih, vojnih i policijskih vlasti manjeg bh. entiteta, a to znači da se u fiokama institucija, kod pojedinaca od kojih i danas mnogi obavljaju određene funkcije u vlasti, nalaze informacije gdje su preostale masovne grobnice.”

Tog 11. jula 2014. godine pokopano je “samo” stotinu sedamdeset pet žrtava. Prethodnih godina znalo ih je biti i tri puta više:

“Broj identificiranih Srebreničana je više od pet stotina u ovom času dok mi razgovaramo, ali porodice još nisu smogle snage da se suoče sa činjenicom da danas ovdje klanjaju dženzazu za tek jednu ili dvije kosti”, ističe Mašović, pojašnjavajući da mnogi još čekaju da se pronađu i drugi dijelovi tijela ili drugi članovi njihovih porodica, i dodaje:

“Majka jednostavno nema snage da dva puta klanja dženzu, nego čeka da budu pronađena sva njena djeca. Podsjećam, 133 masovne grobnice, do sada, skrivale su posmrtno ostatke žrtava stradalih u Srebrenici, stotine pojedinačnih grobnica, rijeke Drina i Sava, pa Sremska Mitrovica, Šabac, groblja u Beogradu, skrivali su posmrtno ostatke žrtava srebreničkog genocida.”

Od Amora Mašovića čuo sam priču o Kadriji Musiću, rođenom 1973., a ubijenom u julu 1995. godine. Dio njegovih posmrtnih ostataka pronađen je u pet masovnih grobnica: u mjestu Glogova, zatim u dvije grobnice na Zelenom Jadru, te u mjestima Pusulčići i Zalazje. Njegov skelet još uvijek nije kompletan.

Još jedan od pionira potrage za nestalim, Murat Hurtić, u jednom od naših televizijskih razgovora prisjeća se početaka potrage za nestalim Srebreničanima:

“U onim prvim danima bili smo čisti amateri u ovom poslu, nismo bili svjesni koji rizik i opasnosti nosi ovaj posao... Moj prvi izlazak na teren bio je kod Sapne, u okolini Zvornika. Imali smo informaciju da se na jednoj lokaciji nalazi masovna grobnica stradalih Srebreničana... Sam taj prizor... kad skineš jedan sloj zemlje... vidiš hlače, majice, džempere... Kako može neko ljude tako pokopati? Tijela nabacana jedna preko drugih...”, suznih očiju priča Murat.

I nastavlja pojašnjavati šta se dešava nakon izlaska na teren:

“Ukoliko imamo čvrstih pokazatelja, pristupa se fotografisanju i obilježavanju masovne grobnice, ne u smislu da je obilježimo da je svako vidi... Nakon fotografisanja i obilježavanja masovne grobnice najprije vršimo probno kopanje, ispitivanje zemljišta, kako bismo ustanovili da li se masovna grobnica tu i nalazi. Ukoliko imamo čvrste i jasne dokaze,

podnosimo zahtjev Tužilaštvu za provođenjem istrage; Tužilaštvo se obraća Sudu, Sud donosi rješenje o pokretanju istražnih radnji, o zakazivanju ekshumacije. Prije samog dolaska na ekshumaciju krim policija lokaciju numeriče, obilježava, fotografiše, tek se onda uklanjaju prepreke koje smetaju ekshumaciji, kao što su drveće i drugo rastinje, a onda počinje ekshumacija, ručno ili mašinski.“

Jedno od mjesta na koje se prebacuju pronađeni posmrtni ostaci je Identifikacijski centar Tuzla, kroz koji nas vodi Emina Kurtalić, menadžerica Identifikacijskog projekta Podrinje.

U komori smo sa posmrtnim ostacima.

Tišina.

Preko puta je autopsijska sala za sudsku i antropološku medicinsku obradu posmrtnih ostataka.

Emina naglašava da se u ovom centru identifikacija radi isključivo DNK analizom.

Ističe da je broj identifikacija naglo porastao nakon novembra 2001. godine, kada se počelo sa ovom vrstom analize, uz nemjerljivo važan angažman Međunarodne komisije za traženje nestalih.

Emina detaljno opisuje cjelokupan proces identifikacije.

Na kraju, drhtavim glasom kaže: “Ovo je emotivno težak posao, posebno susret sa majkama... Prihvate vas kao nekog svog i dobrodošli ste im...”

Hatidžu Mehmedović, majku koja je izgubila dvojicu sinova i supruga, zovem iz Tuzle. Želim je zamoliti za susret u Srebrenici i razgovor za televiziju. Glas joj drhti dok joj, potpuno nesvjestan šta bi to za nju moglo značiti, govorim da sam trenutno u tuzlanskom Identifikacijskom centru.

Pita me: "Jesu li mi to našli nekoga od mojih?"

Nemušto, zamuckujući, prekorijevajući samoga sebe zbog nepromišljenosti, nekako izgovaram razlog poziva.

Srećemo se popodne u Memorijalnom centru u Potočarima. Hatidža mi kaže: "Toliko me pogodio tvoj poziv kada si mi rekao odakle zoveš. Mislila sam da ćeš mi reći da su mi nekoga našli."

Priča nam o svim godinama traganja: "Ne mogu vam reći kako to izgleda. Živjeti za taj dan, da nađeš posmrtnu ostatku svog djeteta... To ne znam kako da kažem... A za taj dan živim... Umjesto da živim da dočekam svatove, da mi dođu snahe, da mi dođu unučići, da moj sin ide na posao, da budem sretna majka... Ne samo ja, nego svaka majka na svijetu... A ja, sve sam imala nadu, dok nisam otišla na grobnicu na Crni vrh, da će mi odnekud doći, da postoje logori neki gdje su živi... Ali... nema... Svaki dan isti, svaka noć ista, svaka sekunda mi je ista... Jedino je tuga moja vječna druga", završava tiho svoju priču Hatidža.

Sinove Almira i Azmira i supruga Abdulaha pokopala je 11. jula 2010. godine.

Fazila Efendić, povratnica u Srebrenicu, koja je u srebreničkom genocidu izgubila sina i supruga, priča nam istoga dana:

"Dani su prolazili, uvijek u nadi da će doći, doći, doći... dok jednog dana nisam saznala da se ljudi iskopavaju... Ulazila sam u halu u Tuzli... I nisam znala da je tu tijelo moga supruga Hameda... Saznala sam 2002., u maju, a ukopan je 2003. u martu. Radovala sam se – ako mogu reći da sam se radovala, a jesam – da dođe ovdje gdje je nestao, gdje je ubijen, da na ovom mjestu bude ukopan... Nadam se da će mi i sin Fejzo biti identifikovan... Strepim, kako to preživjeti... Ali, ipak bih voljela da dočekam..."

I dočekala je: svoga sina Fejzu pokopala je uz njegova oca Hameda.

Na izlasku iz Memorijalnog centra još jednom srećemo Hatidžu. Želi da zapamtimo još jednu stvar: "Ako ne bude Bosne u Srebrenici, ako ne bude Srebrenice u Bosni – vjerujte, nema Bosne!"

Vraćaju se

Deveti juli, iz godine u godinu, dan je kada u Potočare stižu posmrtni ostaci ubijenih. U tabutima, lijesovima sa zelenim pokrovom, kamionima bivaju prebačeni iz Gradskog groblja u Visokom, gradu udaljenom tridesetak kilometara od Sarajeva, gdje se nakon završenih identifikacija obavljaju posljednje pripreme za ukop posmrtnih ostataka.

Kolona svakoga jula, od Visokog preko Sarajeva, romanijskih mjesta, pa Vlasenice, Milića i Bratunca, stiže u Potočare.

Na čelu kolone, koja se kreće uz policijsku pratnju, svake je godine Amor Mašović.

Konvoj ulazi u krug nekadašnje Tvornice akumulatora. Prisutni na svojim rukama iznose tabute i redaju ih jedan do drugog u nekadašnjoj tvorničkoj hali.

Uvijek je u takvim momentima posebno teško prići nekome ko je toliko godina čekao na trenutak ponovnog sastanka sa svojim najmilijim. I zamoliti ga da govori pred kamerom. Fikret Avdić, mladić krupnih plavih očiju, punih suza, čučnuvši pred bratovljev tabut, priča: "Pronašao sam brata, babu, amidžu... Sve su mi pobili, ne znam ni sam šta da radim...

Teško mi je. Jedanaest godina sam imao... Amidžića su mi oteli, od 12-13 godina, iz majčinih ruku... Neka ih je sramota šta su uradili! Gledaj ti ovo", govori mi pokazujući na tabute.

"Koja je to ruka mogla učiniti?", šapuće Fikret, iz čijeg se grla u tom trenu otima glasan jecaj, koji odzvanja prostorom. Pokriva lice žuljevitim rukama.

Godine 2009., nakon što su posmrtni ostaci dovezeni, razgovaram sa Srebreničankom Kadom Hotić. Priča mi Kada:

"Dolaze kamioni... Rekoh: Vraćaju nam se naši... Nekad su ih tako potrpali u kamione pa su ih negdje odvezli. Sad se vraćaju... Iznose ih.... Gle, rekoh, ne mogu da hodaju.... A svi jednako obučeni, u zelenom... A mnogima nedostaje pola tijela, ili su bez glave, ili bez nogu... Ja se nekako na našem potočarskom mezarju osjećam fino. Uvijek neki vjetar pirne. Uvijek neki poseban miris i smiraj duši... I brata sam ukopala, i muža sam ukopala, i djevera... A mog Samira još nema. Hoću li imati priliku? Ako je bude, vjerovatno ću to podnijeti. Hoću..."

Dvije godine kasnije, 2011., Kada je dočekala da ukopa svoga Samira. Tek nekoliko njegovih kostiju.

Nižu se priče.

Akif Mujić preživio je genocid. Smireno kazuje da će pokopati oca, pokazujući na njegov tabut: "Otac je tu, broj 163... Skoro kompletno mu je tijelo, fali samo malo ruke. Dobro je pa je tako, hvala Bogu."

Hatka Bulić će pokopati dvojicu sinova. Sjedi pored tabuta dvadesetogodišnjeg Mirsada i dvadesetdvogodišnjeg Rešida. "Jah, da ih danas dočekam da dođu... Bez glava...", govori Hatka.

Dan poslije, desetog jula, tabuti se prebacuju na musalu, središnji dio Memorijalnog centra predviđen za vjerske obrede.

Jedna slika sa musale ostala mi je posebno duboko u sjećanju.

Mlada žena, ljubeći tabut, jeca: "Moj Kadire, moje lijepo sunce... Ljubi sestra bracu svog..."

A tješi je majka: "Nemoj, kćeri... Boli ga suza tvoja."

Memorijalni centar i mezarje Potočari

“Memorijalni centar pripada državi Bosni i Hercegovini. Jedino ovaj komad zemlje je Bosna i Hercegovina, u cijeloj ovoj Bosni. A ona je sastavljena od RS-a, od Federacije, Brčko Distrikta i od Memorijalnog centra Potočari, koji je jedini u njenoj nadležnosti. I nekako, kada je visoki predstavnik, gospodin Schwarz-Schilling, donio tu odluku da Memorijalni centar pripada državnim institucijama, te da je u nadležnosti države, mi, žrtve, nekako smo bili sretni i zadovoljni, jer smo barem neku satisfakciju dobili. Barem oni koji su počinili genocid ne mogu upravljati ovim dijelom.”

Riječi su ovo Nermine Dautbašić-Muminović, mlade Srebreničanke koja se nakon završenog fakulteta 2006. godine vratila u Srebrenicu.

Memorijalni centar Potočari, važan je za preživjele u srebreničkom genocidu. Iz mnogo razloga.

A borba da ubijeni bošnjački dječaci i muškarci budu ukopani baš na ovom mjestu bila je duga, teška i neizvjesna. Predvodile su je Srebreničanke okupljene oko Udruženja Pokret majki enklava Srebrenica i Žepa, na čijem je čelu Munira Subašić.

Prvobitna ideja bosanskohercegovačkih vlasti bila je da memorijalni centar i mezarje budu na teritoriju Federacije BiH, na lokalitetu Ravni Stanovi u blizi Kladnja. No, Srebreničanke okupljene oko pomenutog udruženja bile su mišljenja da odluku o mjestu ukopa moraju donijeti oni čiji su najmiliji ubijeni u julu 1995.

Odučile su da provedu veliku anketu među prognanima, u to vrijeme uglavnom koncentriranim u tuzlanskoj i sarajevskoj regiji. Bio je to težak posao, sa mnogo ograničavajućih faktora, u prvom redu onih finansijskih.

No, rezultat je bio očekivan: najveći broj anketiranih, njih više od 83 posto, želio je da svoje mrtve pokopa na mjestu gdje su ih posljednji put vidjeli, na mjestu gdje su dječaci i muškarci odvajani od žena i djece – u Potočarima.

Zumra Šehomerović prisjeća se ovog velikog posla, punog iskušenja koja su dolazila sa svih strana. Prisjeća se i nekoliko anketnih listića koji su bili prekriženi i na kojima je rukom bivalo ispisano "Moj sin je živ" ili "Moj brat je živ". Još je bilo onih koji su vjerovali i nadali se da su njihovi najmiliji živi i da će se, iako su prošle godine od njihovog nestanka, odnekud pojaviti.

Sve ovo, temeljito, do u najsitnije detalje Zumra mi priča dok smo jednom prilikom zajedno putovali iz Sarajeva za Srebrenicu.

I Nermina Muminović je svoga oca posljednji put vidjela u blizini današnjeg Memorijalnog centra.

"Moj babo je otišao sa svojim zelenim ruksakom na leđima, gdje su bili svi naši dokumenti, i rekao: 'Neka ovo sve bude sa mnom, to će biti u redu, ja ću biti tamo.' Bili smo dvije noći ovdje, u Potočarima, ispod potcinkaone. To su bile noći strave i užasa. Sjećam se toga. Po danu je sve

bilo normalno, ljudi su hodali tamo-vamo, ali noću... Odjednom su krici odnekle dolazili”, prisjeća se Nermina, koja je nakon punih osamnaest godina ukopala svoga oca na potočarskom mezarju.

Sva srebrenička julska dešavanja neodvojiva su od Potočara. I posljednji susreti sa najmilijim, i genocid, i etničko čišćenje. I ponovni susret sa njihovim posmrtnim ostacima.

Zbog toga je s velikim olakšanjem dočekana odluka visokog predstavnika međunarodne zajednice u BiH Wolfganga Petritscha, od 25. oktobra 2000. godine: tog je dana trajno određena lokacija za mezarje i spomen obilježje ubijenima u genocidu.

Nekoliko mjeseci kasnije, u maju 2001., također odlukom visokog predstavnika, osnovana je Fondacija Srebrenica-Potočari, Spomen obilježje i mezarje, s namjerom da se izgradi i održava kompleks u znak sjećanja na pobijene Bošnjake.

Osim prostora na kojem se vrše ukopi, Memorijalnom kompleksu je pripojena i nekadašnja Tvornica akumulatora, odlukom još jednog visokog predstavnika, Paddyja Ashdowna. Ovaj je prostor prije pada Srebrenice koristio Holandski bataljon Ujedinjenih naroda; u njemu su desetine hiljada izbjeglica tih julskih dana 1995. godine pokušale naći spas.

I konačno, visoki predstavnik Christian Schwarz-Schilling dana 25. juna 2007. godine donosi odluku kojom se Memorijalni centar Srebrenica-Potočari, Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida – što je zvaničan naziv ove institucije – stavlja pod nadležnost države Bosne i Hercegovine, a o njegovoj se sigurnosti brine SIPA, državna agencija za istrage i zaštitu.

Jedanaestoga jula 2001. godine postavljen je kamen temeljac za izgradnju Memorijalnog centra.

Memorijalni centar se sastoji od sakralne i memorijalne komponente. U prvoj fazi uređenja Memorijalnog centra Potočari u cijelosti je završen sakralni dio, gdje se vrši ukop identificiranih osoba. Najprepoznatljiviji objekat unutar sakralnog dijela Memorijalnog centra jeste musala. Musala služi kao objekat za molitvu na otvorenom za muslimane. U njen mermerni plato ugravirana su simetrično mjesta za "sedždu", a u desnom dijelu je kameni mimber. Sa desne strane musale nalazi se turbe, sa zelenom kupolom i velikom kamenom pločom na kojoj su ugravirani, na arapskom i našem jeziku, ajeti 154-156. druge sure Kur'ana:

I ne recite za one koji su na Allahovu putu poginuli:

'Mrtvi su!' Ne, oni su živi, ali vi ne znate!

Mi ćemo vas dovoditi u iskušenje malo sa strahom i gladovanjem, i time što ćete gubiti imanja i živote, i ljetine.

A ti obraduj izdržljive, one koji, kad ih kakva nevolja zadesi, samo kažu: 'Mi smo Allahovi i mi ćemo se Njemu vratiti!'

Musalu i turbe, u formi polukruga, okružuje bijela kamena platforma koja predstavlja Zid sjećanja na kome su ispisana imena 8.372 žrtve genocida. Još jedan upečatljiv objekat u sastavu sakralnog dijela Memorijalnog centra u Potočarima je i Muzej genocida, u kome je postavljena izložba fotografija Tarika Samaraha. Prikazuje proces potrage za nestalim osobama, masovne grobnice, proces identifikacije i ukopa nestalih.

Ostatak prostora sakralnog dijela popunjavaju nepregledni redovi bijelih, mermernih "nišana", a ispod svakog od njih počivaju, rijetko kompletni, posmrtni ostaci žrtava.¹

Nepune dvije godine kasnije, 31. marta 2003., klanjana je džezaza i obavljen prvi ukop u Potočarima. Šest stotina ubijenih našlo je tog dana svoj konačni smiraj.

Naredni ukop obavljen je iste godine, kada su pokopani ostaci 282 ubijena Bošnjaka.

Iste godine, 20. septembra, uz ukop još 127 žrtava srebreničkog genocida, Memorijalni centar zvanično je otvorio bivši predsjednik Sjedinjenih Američkih država Bill Clinton.

Na početku svog govora Clinton je izrazio zahvalnost porodicama ubijenih za poziv da dođe u Potočare:

"Zahvalan sam porodicama žrtava koje su me pozvale da vam se danas pridružim u ovom svetom trenutku prisjećanja. Sjećamo se ovog užasnog zločina, koji ne smijemo zaboraviti jer moramo odati počast nedužnim životima, od kojih su mnogi bili dječiji, a nestali su u nečemu što se mora nazvati genocidnim ludilom. Srebrenica je razbila iluziju da će kraj hladnog rata donijeti kraj takvom ludilu. Umjesto toga, razotkrila je na očigled cijeloga svijeta ranjivost običnog čovjeka pred mračnim pozivanjem na etničku i vjersku superiornost. Zli ljudi koji su žudjeli za vlašću pobili su ove dobre ljude samo zbog onoga što su bili. Tražili su moć putem genocida. Ali, Srebrenica je bila početak kraja genocida u Evropi. Omogućila mi je da osiguram podršku NATO-a za bombardiranje, koje je

1 Memorijalni centar – opis sa stranice http://www.potocarimc.ba/_ba/mc/

dovelo do mira, koji je BiH vratio na dugi put ka normalnom življenju... U Kur'anu Časnom kaže se da je Allah zemlju naselio različitim ljudima, ne da bi prezirali jedni druge već kako bi se upoznali i učili jedni od drugih. U kršćanskom Novom zavjetu Isus kaže da se svi zakoni svode na jedno: da moramo voljeti Gospoda svim svojim srcem, i voljeti naše susjede kao same sebe... Neka Bog blagoslovi muškarce i dječake Srebrenice i ovu svetu zemlju gdje su našli počinak", izgovorio je Clinton tog 20. septembra 2003. godine.

Toga dana u Potočarima je govorila i djevojka Advija Ibrahimović, koja je u ratu ostala bez majke i oca. Advija opisuje svoja sjećanja na 11. juli 1995. godine:

"Ja sam tada imala samo deset godina. Stajala sam na istom ovom mjestu i, za razliku od danas, bilo me užasno strah. Pored mene je stajalo bezbroj uplašene djece, uplakanih majki, skrhanih stranaca, i svi skupa gledali smo kako mržnja ubija čovjeka. I danas pamtim kako odvedoše oca, i njegov posljednji pogled upućen mom prekinutom djetinjstvu. U to ime, danas u Potočarima, sa ovog svetog mjesta, poručujem da naše pamćenje neće prestati, da će čovjek u nama nadjačati njihovu mržnju, a mržnja u njima da će biti njihov sopstveni sud, pred kojim izbora neće imati. Jer, mi imamo pravo da kolektivno mislimo. Imamo pravo da zahtijevamo da sjećanje na naše najdraže ne padne u zaborav. A oni – niti imaju pravo da nam to pravo uskrate, niti će to moći da učine".

Bile su ovo riječi djevojke koja je u međuvremenu završila fakultet i koja živi u Tuzli, ali se često i rado vraća u Srebrenicu, bez obzira na ogromnu patnju i tugu koju je doživjela u svome rodnom gradu.

Srebreničanke su tog dana imale priliku da se sretnu sa bivšim američkim predsjednikom. Pitam ih, nakon susreta s njim, o čemu su razgovarali.

Munira Subašić mi priča:

“Pitali smo ga da li je mogao učiniti više? Da li je mogao spriječiti genocid? Ako jeste, zašto nije? I ako nije, zašto nije? Rekao nam je da on nije sam odlučivao... A opet, svojim je pogledom, ponašanjem kazao: Mogao sam, ali nisam, stidim se vas...”

Kada Hotić kaže da mu je rekla da se nada da su svjesni grešaka:

“Jer, ako mi nismo imali pravo na odbranu, pa naši nisu imali pravo na život, neka naša djeca imaju pravo na budućnost.”

Zumra Šehomerović prisjeća se da su Clintonove ruke, kada se pozdravila s njim, bile veoma, veoma hladne. “Vjerovatno od nervoze, kaže Zumra, i dodaje: Bile su kao santa leda.”

Desetine hiljada ljudi iz svih dijelova Bosne i Hercegovine prisustvovala su otvaranju Memorijalnog centra. U silnoj masi srećem Amora Mašovića.

“Danas se dogodilo ono za što smo mislili da se nikad neće dogoditi,” vidno potresen, suznih očiju, govori.

Redaju se dženaze i ukopi.

Naredne, 2004. godine – 338 pokopanih.

Godine 2005. – 609 pokopanih.

Godine 2006. – 505 pokopanih.

Godine 2007. – 465 pokopanih.

Godine 2008. – 307 pokopanih.

Godine 2009.– 534 pokopanih.

Godine 2010. – 775 pokopanih.

Godine 2011. – 613 pokopanih.

Godine 2012. – 520 pokopanih.

Godine 2013. – 409 pokopanih.

Godine 2014. – 175 pokopanih.

Do sada, pokopano je njih 6.241.

Maloljetnih, do osamnaest godina života – 1.042. Žena – 56.

Najmlađa žrtva, ukopana 11. jula 2013. godine, bila je tek rođena beba, kćerka Hajrudina i Have Muhić. Nekoliko dana prije ukopa dobila je rodni list. Isti dan i rođenja i smrti: 11. juli 1995. Na njenom nišanu, i u njenom rodnom listu, po majčinoj želji, upisano joj je ime: Fatima.

Među ukopanima je i jedan katolik, Rudolf Hren, čiji su roditelji iz Vojvodine doselili u Srebrenicu kada je njemu bilo svega tri mjeseca. Rudolf je jedan od četiri katolika stradala u srebreničkom genocidu, no jedini koji je pokopan u Potočarima. Učinjeno je to, uz kršćanski obred, po želji supruge Hatidže, kćerke Dijane i majke Barbare, koja je u Srebrenici 1992. godine izgubila i sina Ivana.

Inače, izvan Memorijalnog centra, u drugim mezarjima, u skladu sa željom rodbine, pokopano je 230 srebreničkih žrtava.

Od tog 20. septembra 2003. godine, dana zvaničnog otvaranja Memorijalnog centra Potočari, za svaku narednu godišnjicu srebreničkog genocida, na samom početku ceremonije, nakon intoniranja državne himne i podizanja državne zastave, izvodi se oratorij *Srebrenički inferno*, čije je stihove napisao pjesnik Džemaludin Latić, a muziku maestro Đelo Jusić. Svake ga godine izvodi Omladinski hor iz Zenice, pod ravnanjem Milenka Karovića.

Stihovi koji nikoga ne ostavljaju ravnodušnim:

*Majko, majko, još te sanjam
Sestro, brate, još vas sanjam svake noći
Nema vas, nema vas, nema vas
Tražim vas, tražim vas, tražim vas
Gdje god krenem vidim vas
Majko, oče, što vas nema*

*Bosno moja, ti si moja mati
Bosno moja, majkom ću te zvati
Bosno majko, Srebrenice sestro
Neću biti sam...*

Slijedi učenje Kur'ana, pa klanjanje džezaze namaza...

A onda, nošeni rukama prisutnih, tabuti sa posmrtnim ostacima kreću ka kaburima, mjestima ukopa.

I svake godine nižu se svjedočenja:

“Nisu mi došli četiri brata... otac peti... imam samo mater, nikog više...”

“Izgubila sam sina od šesnaest godina... i muža.”

“Odvedoše mi sina, odavde iz Potočara... Dva mjeseca sedamnaeste godine sin mi imo...”

“Djeca su mi sva izginula... Šest sinova... dva brata... četiri bratića... četiri sestrića... i, na kraju, sestru mi objesili... I nemam nikoga.”

“Šta sam sve preživio, šta sam sve izgubio... Izgubio sam brata, dva bratića, izgubio od bratića dva sina, izgubio mojijeh pet unuka, izgubio moja dva sina... Pa sam opet, hvala Bogu, dobro... Kad pogledam, dvadeset i četvero mi je pojela Srebrenica ova...”

“Kopam danas trojicu sinova... i brata... A kćerku sam izgubio kod kuće, na početku rata.”

Uloga Memorijalnog centra višestruko je važna. O njegovoj misiji priča nam kustosica Amra Begić, koja se u Srebrenicu vratila 2004. godine. Udata je, u Srebrenici odgaja dvoje djece, kćerku Ilvanu i sina Kerima.

“Memorijalni centar ne postoji da bi sudio ili tužio. Mi smo tu kako bi se prava istina o Srebrenici saznala, ma koliko teška ona za neke ljude bila. To je ono na čemu ja pokušavam maksimalno da radim. Nažalost, moram reći da veoma malo naših sugrađana, Srba iz Srebrenice, dolazi u Memorijalni centar... Mezarje je tu i da bi žrtve genocida, njihove duše konačno našle mir, i da bismo mi, porodice, imali mjesto da ih obiđemo i da s njima, ako ne možemo drugačije, barem tako provedemo zajedničko vrijeme”, kaže Amra, ističući svoje i zadovoljstvo svojih kolega nakon svake posjete, svakog historijskog časa koji održe. Podsjeća da je ovo jedan od rijetkih muzeja u svijetu u kojem njegovi uposleni dolaze iz porodica žrtava.

Iskustva sa posjetiteljima su različita:

“Dolaze nam različiti ljudi, čak i oni koji su negdje usput čuli da se ovdje nešto desilo. Dolaze oni koji su nepripremljeni. Dolaze oni koji znaju šta se ovdje desilo. No, svi odlaze sa istim utiskom: priču o Srebrenici

vrijedi bilo gdje čuti, ali kada dođeš na lice mjesta, složiš mozaik u svojoj glavi i pred svojim očima... I sa ovog mjesta se šalje poruka da ne smijemo dozvoliti da se Srebrenica ponovi, i zaista se nadam da se ovakvo nešto, a desilo se pod zastavom UN-a, nigdje više neće dogoditi.”

Nakon što dženaza i ukop budu obavljeni, kolone autobusa i osobnih automobila onih koji su došli iz svih dijelova BiH i inozemstva, počinju napuštati Potočare.

U kasnim popodnevnim satima, nakon dženaze, na mezarju se može vidjeti tek poneko: kontrast u odnosu na slike od prije svega nekoliko sati.

Jednoga od tih popodneva u mezarju razgovaram sa Emirom Suljagićem, koji je preživio srebrenički genocid. Rodom je iz susjednog Bratunca. U ratu, koji je proveo u Srebrenici i u kojem je izgubio oca, radio je kao prevodilac za Ujedinjene narode. Svoje srebreničko iskustvo opisao je u knjizi *Razglednica iz groba*.

Nakon rata bavio se novinarstvom, pa ušao u politiku, a zatim je kroz nevladinu organizaciju pod nazivom Prvi mart, nazvanu po datumu kad je Bosna i Hercegovina stekla nezavisnost, djelovao na poboljšanju, u prvom redu političkog statusa, ali i općenito ljudskih prava povratnika u bosanskohercegovački entitet Republika Srpska.

Tog toplog jedanaestojulskog popodneva Emir govori o misiji udruge Prvi mart:

“Mi smo počeli ovdje i mi za svoje postojanje imamo da zahvalimo jednoj primitivnoj, agresivnoj politici koju je vodio i još uvijek vodi režim u Banjoj Luci. Nas je napravio Milorad Dodik. I jedino što ja ne želim je da upadnem u dilemu je li Milorad Dodik nacionalista ili nije. Jedino što je meni relevantno, kao i u slučaju Slobodana Miloševića, jesu posljedice.

Mi smo godinama vodili debatu, potpuno lažnu, da li je Milošević nacionalista, ili je on samo pragmatičar koji je iskoristio srpski nacionalizam. Nije uopšte bitno – počinili su genocid. Isto tako mislim da je potpuno irelevantno koji su motivi Milorada Dodika ili ljudi oko njega. Između 2008. i 2012. Vlada RS potrošila je 1,6 miliona maraka, para poreskih obveznika, mojih i vaših para, direktno u industriju negiranja genocida. I to je jedino relevantno. Inicijativa koja je krenula odavde i ovo što mi sada radimo je odgovor na to. Mi stojimo ovdje, usred mezarja u Potočarima. Ne možete ovo uraditi i očekivati da ćete proći bez odgovora. Ne možete ovo uraditi i očekivati da ćete proći nekažnjeno. Ovo je odgovor građana BiH na realnost koja je stvorena ognjem i mačem 1992. Ja sam danas ukopao amidžu. I najstrašnija činjenica je da se ja bolje sjećam svog amidže nego njegova djeca. Jer su bili *tolišni* kad su ostali bez oca. Imamo priliku da glasovima svojih očeva ponovo progovorimo, dvadeset godina kasnije. I dajte da je iskoristimo”, pojašnjava Emir, koji se u međuvremenu ponovno politički angažirao.

Kad je riječ o procesuiranju onih koji su odgovorni za zločin genocida počinjen nakon pada zaštićene zone UN-a u Srebrenici, najveći dio procesa vođen je pred Međunarodnim sudom za ratne zločine u Hagu i pred Sudom Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Haški sud je prvu pravosnažnu presudu za pomaganje i podržavanje genocida u Srebrenici izrekao 2004. godine Radislavu Krstiću, bivšem komandantu Drinskog korpusa VRS. Osuđen je na 35 godina zatvora.

U maju 2007. godine Vidoje Blagojević proglašen je krivim za pomaganje i podržavanje genocida dobivši kaznu od 15 godina zatvora. U Norveškoj je izdržao dvije trećine kazne, a 2012. pušten na slobodu.

Početkom 2015. godine Vujadin Popović i Ljubiša Beara, načelnici bezbjednosti Drinskog korpusa, odnosno Glavnog štaba VRS, u Hagu su pravosnažno osuđeni za genocid i udruživanje radi vršenja genocida, za šta su dobili kaznu doživotnog zatvora. Istom presudom načelnik bezbjednosti Zvorničke brigade Drago Nikolić osuđen je za pomaganje i podržavanje genocida i izrečena mu je kazna od 35 godina zatvora.

U aprilu 2015. godine generalu Vojske bosanskih Srba Zdravku Tolimiru potvrđena je doživotna kazna zatvora za počinjeni genocid u Srebrenici.

Za zločine u Srebrenici pred Haškim tribunalom osuđeni su i ovi visoki vojni i policijski dužnosnici Vojske Republike Srpske:

Momir Nikolić na 20 godina zatvora, Radivoje Miletić na 18, Dragan Obrenović na 17, Ljubomir Borovčanin na 17, Vinko Pandurević na 13, Dragan Jokić na 9 i Milan Gvero na 5 godina zatvora. Osuđen je i vojnik VRS Dražen Erdemović, koji je nakon nagodbe sa tužiteljstvom osuđen na pet godina zatvora.

Radovan Karadžić, kojem je suđenje pred Haškim tribunalom završeno u oktobru 2014. godine i koji očekuje izricanje presude, kao i Ratko Mladić, čiji je postupak još u toku – optuženi su za dvostruki genocid: u šest općina Bosne i Hercegovine 1992. i u Srebrenici 1995. godine.

Za zločine u Srebrenici Sud Bosne i Hercegovine je do početka 2015. godine pravosnažno osudio 23 osobe.

Prva osoba pravosnažno osuđena za genocid pred ovim Sudom je Milan Trbić, nekadašnji načelnik za bezbjednost Zvorničke brigade VRS, koji je najprije osuđen na 30, a kasnije mu je zatvorska kazna smanjena na 20 godina zatvora.

Najveća kazna izrečena pred ovim sudom, a koja se odnosi na Srebrenicu, u trajanju od 35 godina zatvora, izrečena je Francu Kosu, bivšem pripadniku Diverzantskog odreda Glavnog štaba VRS.

Za jedan broj osuđenih pred Sudom BiH za genocid Ustavni sud BiH naložio je ponovno suđenje zbog, kako je navedeno, primjene Krivičnog zakona BiH umjesto Krivičnog zakona bivše Jugoslavije, koji je za počinitelje blaži a važio je u vrijeme kada su zločini počinjeni.

U julu 2014. godine Okružni sud u Hagu djelomično je uvažio tužbu porodica žrtava genocida protiv države Holandije i njenih vojnih snaga, koje su u okviru mirovne misije Ujedinjenih naroda u BiH osiguravali tzv. zaštićenu zonu UN-a u Srebrenici, u vrijeme kada je genocid izvršen. Presudom ovoga suda Holandija je proglašena krivom za stradanje samo onih Srebreničana koje su pripadnici Holandskog bataljona 13. jula 1995. godine iz svoje vojne baze u Potočarima predali srpskim snagama koje su okupirale Srebrenicu. No, za stradanje onih koji se nisu nalazili unutar baze Holandija je oslobođena odgovornosti.

Krivičnu prijavu protiv Thomasa Karremansa, bivšeg zapovjednika Holandskog bataljona UN-a, i njegovih suradnika podnijeli su Hasan Nuhanović, koji je u to vrijeme radio kao prevodilac u Holandskom bataljonu, i članovi porodice Rize Mustafića, koji je u vojnoj bazi Holandana radio kao električar.

Holandski sud je 2013. godine donio odluku da Karremans i njegovi pomoćnici neće biti procesuirani, nakon čega je Hasan Nuhanović podnio žalbu.

Ova je žalba odbijena u aprilu 2015. godine.

Marš mira – put slobode

Ni sam ne znam koliko puta sam pogledao snimke od 16. jula 1995. godine, nastale na prilazu mjestu Nezuk, slobodnom teritoriju pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Preživjeli Srebreničani – nakon pješaćenja dužeg od stotinu kilometara, i nakon skoro pet dana hoda praćenog stalnom artiljerijskom paljbom, izbjegavajući zasjede, bez hrane, noseći ranjenike – dolaze na slobodni teritorij.

Posebno mi u sjećanju ostaje otegnut, mučan jecaj čovjeka čije je godine teško odrediti, prosijede kose, s ruksakom na leđima, bosih nogu. "Moreš li?", pitaju ga dvojica mladića. On odmahuje rukom, a krupne suze slijevaju mu se niz lice...

Ranjeni na nosilima napravljenim od komada drveta i nekakvog pohanog platna.

Mršava, ispijena lica.

Rane previjene komadima poderane odjeće.

Mlada žena, u dimijama, prinosi vodu.

Uz livadu, penje se kolona: muškarci, nekoliko žena među njima, djeca... Neko iz kolone negoduje zbog snimanja. A jedna žena kaže: "Snimaj, da se ne zaboravi. Da nam djeca znaju šta je i kako bilo s nama".

I zbog toga – da se ne zaboravi i da bi djeca znala šta se desilo – rodila se ideja o pokretanju memorijalnog pohoda Marš mira – put slobode.

Na hiljade ljudi, svake godine nakon 2005., iz pravca Nezuka kreću prema Srebrenici. Kreću iz suprotnog pravca, a istim onim putem, dugim gotovo 106 kilometara, kojim su išli Srebreničani tih julskih dana 1995. godine.

Kolona kreće osmog jula. U njoj su oni koji su preživjeli srebrenički genocid, i drugi Bosanci i Hercegovci, iz svih dijelova zemlje, kao i oni koji žive u inozemstvu. S vremenom je Marš mira dobio međunarodni karakter jer u njemu učestvuju i brojni dobrovoljci iz regije i svih drugih dijelova svijeta.

Žene, muškarci, mladi, stari, djeca... Sa istom željom – da na ovaj način odaju dužnu počast onima koji nisu preživjeli juli 1995. godine.

"Srcem govorim... Kad sam ovom planinom prolazio 1995., nisam ni pomislio da će se ikad iko vratiti...", govori Muhamed Duraković, preživjeli Srebreničanin. Ističe da je važno to što dolaze mladi ljudi:

"Mnogo je ovdje mladih ljudi koji su bili mali, ili čak nisu bili ni rođeni kad se Srebrenica desila... To je jedna snaga, neiscrpan izvor energije... Nešto što nama obećava da dobri ljudi razumiju svjetsku tragediju...", kaže Muhamed.

Među učesnicima Marša mira je i Rabija Džudžaljević, rodom iz Vlase-nice, koja je 1992. godine u tom bosanskom gradu izgubila oca, majku i još trinaest članova porodice.

“Bila sam u zatvoru u Vlasenici... I dovoljno je da vam kažem da sam članica Udruženja Žena-žrva rata...”, priča nam Rabija, dok se njene krupne zelene oči pune suzama.

Sa njenom sestrom Nerminom, koja živi u Švedskoj, pričam o nedavnom hapšenju Ratka Mladića, generala vojske bosanskih Srba, koje se desilo krajem maja te 2011. godine. Zapovjednik Mladić je, između ostalog, optužen i za genocid u Srebrenici. Nermina odmahuje glavom: “Ovo je sve zakašnjelo... Oni su sve vrijeme znali gdje se on krije, gdje se nalazi... Jedina pravda bila bi da ga izruče majkama Srebrenice...”

Tu je i Emina Čejvan, rodom iz Žepča, udata u Bosanskoj Gradiški:

“Samo razmišljam o ljudima koji su prelazili ovaj put u julu 1995... Samo mislim o tome kako je njima bilo”.

Jedan vedar mladić, rodom iz Srebrenice, Mahir Subašić, kaže da učešće u Maršu mira treba pomoći ljudima da shvate kroz šta su sve Srebreničani prolazili u julu 1995. na svom putu stradanja.

“Kad se popneš na planinu Udrč, dao bi stotinu maraka za flašu vode! Kad to doživiš, postaneš svjestan koliko imaš i na kakve se sve gluposti žalimo...”, kaže Mahir, i ističe da je sa svojim prijateljima upravo razgovarao koliko je važno da srebreničke majke budu inspiracija:

“Život se ne može staviti na papir... Mnogi su izgubili svoje sinove i kćeri... Te su žene planirale da budu nene, ali se to nije ostvarilo... A nastavile su da se bore, nastavile su da žive...”

Enver je Travničanin; već nekoliko godina srećemo se na Maršu mira. Tu je svake godine.

“Niko se ne žali, ne odustaje... Niti je gladan, niti je žedan, niti ima problem oko spavanja.”

U masi ljudi na prostranoj livadi u selu Mravinjci, gdje je konačište za učesnike Marša, srećem Mirsada Bajrovića, sjajnog čovjeka, koji je već godinama na čelu Pododbora za logističku podršku obilježavanju godišnjica srebreničkog genocida:

“Ja sam sretan čovjek jer mi je dragi Allah dao snage da radim ovo. I dok živim, biću ovdje. Treba ovo proći, doživjeti, naučiti... putem koji nije lak ni 2011... A kakav li je tek bio 1995?”

Među učesnicima Marša je veliki broj ljudi iz inozemstva. Teu Rozman Clark i Mateu Jakin, Ljubljancanke, sreo sam 2012. godine.

Matei je ovo druga, a Tei već sedma posjeta Srebrenici. Prvi put je došla u julu 2005., na desetu godišnjicu srebreničkog genocida. Matea kaže da se divi Srebreničanima, a pogotovo Srebreničankama koje su izgubile najbliže članove porodice. “Divim se njihovoj životnoj snazi”, kaže.

Tea je doktorirala o temi odnosa pripadnika Holandskog bataljona UN-a i stanovništva Srebrenice. Prvi njeni dolasci u Srebrenicu bili su iz profesionalnih razloga; no, s vremenom, prevagnuli su oni privatni.

“Svi kad čuju riječ Srebrenica pomisle na nešto grozno... Ne razumiju zašto sam ja evo sad, sedmi put, tu... A ja sam upoznala ljude, ljude koji su imali tu snagu da se vrate, i da kuće obnavljaju, i da cvijeće sade...”, priča Tea, sklanjajući pogled ustranu i skrivajući suze u očima.

Uspješno su okončale Marš mira 2012. godine.

Osim Marša mira na potezu Nezuk-Srebrenica, jedna grupa Sarajlija pokrenula je 2013. godine marš na relaciji Sarajevo-Nezuk-Srebrenica u dužini od čak 220 kilometara.

Također, već nekoliko godina grupa Žepljaka pješaći do Potočara iz Žepe, još jedne od zaštićenih zona UN-a, koja je također okupirana u julu 1995. godine.

Svi oni desetoga jula u ranim večernjim satima stižu u Potočare.

Taj trenutak teško se može opisati. Treba ga doživjeti.

Dani poslije

U Dugom Polju kraj Potočara, dan poslije – dan nakon dženaze – u porodičnoj kući Hasanovića dočekuje nas Alma, mlada ekonomistica, koja u američkom gradu Denveru radi kao menadžerica za nekretnine.

Ima lijep posao, pristojna primanja, dobre prijatelje... I, što je najvažnije, majku i dva brata u svojoj blizini. Ne razmišlja o povratku u BiH, barem ne u skorije vrijeme. Ima i velike mogućnosti za brojna putovanja diljem svijeta. Ipak, njen izbor je njen rodni grad:

“Moji godišnji odmori su uvijek u julu. I ne bih se ovih julskih dana mogla zamisliti nigdje drugo nego u Srebrenici, u Potočarima. U duši osjećam da sam sa svima koji dijele moju sudbinu. Da sam sa ljudima kojih nema... Jer ovdje sam ja – ja.”

S Almom obilazimo srebreničku čaršiju. Topao je ramazanski dan. Alma gleda svoj rodni grad sa Vidikovca, uzvisine iznad Srebrenice, s kojeg se vide srebreničke munare i zvonik pravoslavne crkve.

Spuštamo se zajedno niz čaršiju. Odjednom, Alma zastane i prilazi mladoj ženi. To je njena školska drugarica Šejla, koja, kao ni Alma, ne živi više ovdje. Dug i topao zagrljaj, suze, razmjena telefonskih brojeva.

Vidno potresena, Alma nastavlja svoju priču:

“Baš ovaj grad budi i najljepše i najtužnije uspomene... Kad bih mogla vratiti vrijeme, kad bih mogla vratiti naše najmilije kojih više nema, bila bih najsretnija na svijetu.”

Na povratku kući Alma svraća do mezarja u Potočarima.

Ovdje je posljednji put vidjela svoga oca 11. jula 1995. godine.

Više nikada i ništa o njemu nije čula. Još ga traži.

Mnogi Srebreničani, kao i Alma, rasuti su širom svijeta. Tamo negdje počeli su novi život. Najveći broj njih lijepo živi. Školuju se, imaju lijepe i dobro plaćene poslove. No Srebrenica za njih i dalje ostaje najvažnija tačka na geografskoj karti, kojoj se uvijek vraćaju.

A posebno svakog dvanaestog jula, kad sve prođe, kad se većina onih koji su dan ranije prisustvovali dženazi razidu, kad odu iz Srebrenice – ovi ljudi se, kako sami kažu, ponovno sastaju sa samim sobom. Sa onim što jesu.

Ovaj je 12. juli 2014. bio miran.

No, nije uvijek bilo tako.

Nekoliko godina zaredom, dan nakon dženaze, u Srebrenici su se okupljali pripadnici različitih ultradesničarskih organizacija, u četničkim odorama i sa četničkim obilježjima. Postrojavali su se u centru grada, ispred mjesta gdje je nekad bila glavna gradska džamija, koja je srušena nakon okupacije Srebrenice, a u međuvremenu obnovljena.

Nakon postrojavanja odlazili bi u portu Pravoslavne crkve.

Jednom sam pokušao razgovarati s njima. Saznati za razloge i motive njihovog dolaska. Uglavnom su to mladi ljudi, većinom iz Beograda i Novog Sada.

Bilo je teško, nemoguće doprijeti do njih.

Samo su ponavljali kako je genocid izmišljen, kako su tih julskih dana naoružani muslimani stradali u borbama sa srpskom vojskom, kako je to samo mali dio osvete za sve ono što je Srbima urađeno u tom dijelu Podrinja, i kako se u Potočarima ne pokopavaju ljudi već životinjski leševi...

Kolegica, novinarka Nerminka Mahmić, hrabra, srčana žena, oštro im se suprotstavlja. Ja ih pokušavam, što mirnije, uvjeriti u besmisao njihovih promišljanja, stavova, postupaka.

Uz nas se, odnekud, našla i Francuskinja Marie. Starica koja svake godine, usprkos poznoj životnoj dobi, prepješači cijeli Marš mira. Više od stotinu kilometara.

Marie je na poklon od jedne Srebreničanke jednom dobila dimije i tanku bijelu mahramu – jemeniju.

I te dimije i ta jemenija uvijek su na njoj u vrijeme boravka u Srebrenici.

Kad su oni mladići iz Beograda i Novog Sada ugledali Marie, pobjesnili su. Počeli su da je psuju, da joj prijete fizičkom silom, a jedan od njih je zapjevao:

Oj, Fatima, đe su ti dimije?

U četnika, oko redenika!

Marie nije razumjela njihove riječi. Ali razumjela je mržnju u njima. No, svoj bezazleni, gotovo djetinji izraz lica nije promijenila.

Situacije je postajala sve opasnija. Polako, držeći našu francusku gošću na oku, odmakli smo se od crkvene porte.

Ispratili su nas cerekanje, psovanje turske majke i šovinističke pjesme.

Marie me, ne mijenjajući svoj spokojni izraz lica, uzela pod ruku i šapnula:

“Umrta sam od straha! Ali nisam htjela da oni to vide!”

I naredne, 2009. godine, pripadnici nacionalističkih organizacija, Četničkog ravnogorskog pokreta i Obraza, u Srebrenicu su došli u kasnim popodnevnim satima. Šetajući u centru grada uzvikivali su:

“Srbija će ako treba sama očistiti Balkan od islama!”

“Ovo je Srbija!”

Na te povike odgovorio im je Srebreničanin Zulfo Salihović, uzvikujući, zajedno sa nekoliko djevojaka:

“Ovo je Bosna!”

Ove vrste provokacija prestale su 2010. godine, najprije zahvaljujući angažmanu Ambasade Sjedinjenih Američkih Država. Dvanaestog jula te godine Srebrenicom i Bratuncem je sa svojim suradnicima prošetao Jonathan Moore, tadašnji otpravnik poslova Američke ambasade u Bosni i Hercegovini.

Pridružili smo im se u šetnji. Gospodin Moore nam kaže da mjesta provokacijama više ne smije biti, te da je njihovo prisustvo i u Srebrenici i Bratuncu, dan nakon ukopa, jasna poruka podrške onima koji su u genocidu izgubili svoje najbliže, i ističe da su dobili garancije policije RS da problema neće biti.

I nije bilo problema narednih godina. A američko prisustvo u Srebrenici i Bratuncu i dvanaestog jula nastavljeno je.

A do 2012. godine, baš dan nakon ukopa i dženaze u Potočarima, na Vojničkom groblju u Bratuncu se, na pravoslavni praznik Petrovdan, obilježavala godišnjica stradanja Srba u ovom dijelu BiH.

Srebrenički i bratunački Bošnjaci su izbor ovog datuma za obilježavanje srpskih stradanja doživljavali kao namjernu provokaciju – jer baš tog dana 1995. godine počelo je masovno zarobljavanje i ubijanje srebreničkih Bošnjaka, dječaka i muškaraca.

Na jednom od tih dvanaestojulskih parastosa, na bratunačkom vojnom groblju imao sam priliku razgovarati sa Miloradom Dodikom, tada premijerom RS.

Na njegovu konstataciju da je, kako je rekao, “tamo bilo žrtava i da te žrtve treba poštovati” – a mislio je na Srebrenicu – upitao sam ga zbog čega zločin nad Srebreničanima ne naziva genocidom, jer je to nekada ranije znao činiti. Podsjetio sam ga da je koristio termin genocid, iako uz nespretnan i nepriličan dodatak “ograničeni ili opštinski”.

Dodik mi odgovara:

“Ne, ne... Nikad nisam to govorio. Rekao sam da mi je poznata ocjena Suda, koji je rekao da se tamo desio ograničeni genocid. Ja ne prihvatam kvalifikaciju da je to genocid, nije genocid po onome što ja znam o definiciji genocida. Ja ne mogu da promijenim sudsku odluku, ona je takva kakva jeste. Ali, što se nas tiče, RS ne može da prihvati da je to bio genocid i da je to učinjeno u ime RS. To je tako odlučio sud u Hagu, ali to ne znači da su sve pravosudne odluke pravedne.”

Na moje pitanje da li pravosudne odluke poštuju ili ne, odgovorio mi je:

“Šta znači poštovati ili ne poštovati? Ja sam rekao da za mene to nije genocid. Ako je bio genocid, bio je nad Srbima ovdje u Podrinju. I ovdje su stradali isto tako žene i djeca. I ovdje su ubijeni starci samo zato što su Srbi. I ovdje je onda bio genocid. Ako se možemo oko toga dogovoriti, ili ako to možemo prihvatiti kao zajednički stav, možda možemo da dođemo do zajedničkog imenitelja. Ali to da su samo Srbi počinili genocid i da se to želi imputirati kao kolektivna odgovornost, to je apsolutno neprihvatljivo. Genocida nije bilo.”

I u svim svojim narednim medijskim istupima Dodik je nastavio negirati genocid u Srebrenici, iako je u proljeće 2015. u intervjuu za beogradski list *Politika* najoštrije do tada osudio stradanje srebreničkih Bošnjaka nazvaviši ga strašnim zločinom u kojem su se Srbi, kako je rekao, ponijeli kukavički. U aprilu iste godine učinio je i korak više: posjetio je Memorijalni centar i u potočarskom mezarju odao počast žrtvama srebreničkog genocida.

Negiranje genocida u Srebrenici dovelo je do paradoksa da se 11. juli u Bosni i Hercegovini, zemlji u kojoj je genocid počinjen, ne obilježava kao Dan sjećanja. Srpski zastupnici u najvišoj državnoj instituciji koji dolaze iz RS-a odbili su svaku dosadašnju inicijativu da Parlamentarna skupština BiH donese rezoluciju kojom bi 11. juli bio proglašen Danom sjećanja.

Srebrenički Bošnjaci ne kriju svoje razočarenje ovakvim odnosom jednog broja državnih zastupnika:

“Ovakav odnos oslikava realno političko stanje inače u BiH”, kaže Ćamil Duraković, načelnik Općine Srebrenica, u jednom od razgovora koje smo vodili u ljeto 2010. godine, i dodaje da ukoliko međunarodna zajednica

ne nametne ovakvu odluku, rezolucije neće ni biti jer ne postoji politička volja za takvo nešto. "Ono što ja očekujem jeste promjena kolektivne svijesti. Ali živimo u zemlji u kojoj je to još uvijek daleko, daleko od nas", dodaje Ćamil.

Srebreničanka Munira Subašić nije iznenađena ovim odbijanjem:

"Njihova svijest neće proraditi, oni se neće promijeniti. Ako Amerika nešto ne uradi, rezolucije u Bosni nema sigurno. I valjda će jednom ovi koji su protiv toga smoći snage i prevaliti preko usta da je genocid u Srebrenici počinjen. A ovo ne može ovako: podijeljena Bosna, podijeljena politika, podijeljen narod, podijeljene njive, vode, zrak..."

"Ovo su temelji Bošnjaka na Balkanu", govori nam Hatidža Mehmedović pokazujući rukom prema nišanima na potočarskom mezarju. "Ovo kazuje da je genocid počinjen. I Bosna i Hercegovina je trebala da bude prva zemlja koja će imati Dan sjećanja", dodaje Hatidža.

"Da bismo mogli normalno razgovarati, istinu moramo staviti ispred sebe, pogledati joj u oči i onda će, akobogda, sve ostalo biti bolje. Oni koji su počinili genocid uopšte neće da razgovaraju o rezoluciji, neće da to dođe na dnevni red", kazuje nam Damir efendija Peštalić, glavni imam u Srebrenici.

Priča o Danu sjećanja je, podsjetimo, počela 15. januara 2009. godine, kad je Evropski parlament na plenarnom zasjedanju u Strazburu donio Rezoluciju o Srebrenici, kojom poziva države članice Evropske unije i države Zapadnog Balkana da 11. juli proglase Danom sjećanja na genocid u Srebrenici. U Rezoluciji, koju su zajednički predložile sve političke grupacije u Evropskom parlamentu, naglašeno je kako je potrebno sjetiti se i prikladno pokloniti svim žrtvama zločina koji su počinjeni u vrijeme ratova na Balkanu. Evropski parlament ovim je dokumentom

pozvao Vijeće Evrope i Evropsku komisiju da prikladno odaju počast na godišnjicu genocida u Srebrenici, podržavajući odluku Parlamenta o proglašenju 11. jula Danom sjećanja na žrtve genocida.

Ovom se pozivu odazvao veliki broj zemalja, među njima i najveći broj onih u regionu.

I Srbija će 31. marta 2010. godine donijeti Deklaraciju o osudi zločina u Srebrenici, u kojoj se najoštrije osuđuje zločin izvršen nad bošnjačkim stanovništvom u Srebrenici jula 1995. godine, "na način utvrđen presudom Međunarodnog suda pravde" – dakle, bez spominjanja termina genocid.

U ovoj se Deklaraciji daje podrška procesuiranju ratnih zločina, podstiče na proces pomirenja te izražava očekivanje da će i najviši organi drugih država s teritorije bivše Jugoslavije na ovaj način osuditi zločine izvršene protiv pripadnika srpskog naroda, kao i da će uputiti izvinjenje i izraziti saučešće porodicama srpskih žrtava.

Treba još jednom podsjetiti da je presudom Međunarodnog suda pravde iz februara 2007. godine utvrđeno da su u Srebrenici genocid počinile vojne i policijske strukture Republike Srpske, dok se Srbija oslobađa odgovornosti za sudjelovanje, saučesništvo i pomaganje u izvršenju genocida. No, ovaj je međunarodni sud ustanovio da je Srbija prekršila Konvenciju o genocidu jer nije učinila ništa da ga spriječi.

Vratimo se Rezoluciji srbijanske skupštine: zanimljivo je čuti šta je tada rekao predsjednik Partije demokratskog progresa, političke stranke iz bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska, a u vrijeme kad nastaje ova knjiga i član Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Mladen Ivanić:

“Sarajevo Beogradu ne vjeruje. I koliko god se Tadić (Boris Tadić, tadašnji predsjednik Srbije, *op.a.*) izvinjavao, donosio ovakve deklaracije, pokušavao da ima korektan stav, ja imam osjećaj da će to morati da radi svaki dan i da opet niko u to neće vjerovati.”

A srbijanski predsjednik Tadić je 2010. godine, kada je Rezolucija o Srebrenici donesena u Skupštini Srbije, prisustvovao dženazi i ukopu srebreničkih žrtava.

Sreo sam ga na samom ulazu u mezarje. Iako osobe u njegovoj pratnji pokušavaju da ga skrenu od kamere, on zastaje. Kaže da je Srebrenica tragedija za bošnjački narod, ali i za sve narode koji žive na tlu bivše Jugoslavije:

“Ovo je tragedija koja ne može da se zaboravi, ali da bi se na neki način umirili oni koji su ostali iza žrtava, potrebno je pronaći sve one koji su krivi i osuditi sve koji su krivi. Ja kao predsjednik nikada neću odustati od traganja za preostalim krivcima. Tu, pre svega, mislim na Ratka Mladića. Tada ću smatrati da sam završio jedan deo svog posla. Nakon toga potrebno je da narodi pruže ruku jedni drugima, da nastavimo da živimo kao ljudi, kako smo živeli pre, jedni sa drugima, jedni pored drugih. Prošlo je previše vremena, i sa svoje strane činim apsolutno sve što mogu. Hoću da vas uverim: tako će biti do poslednjeg trenutka.”

U blizini stoji Staša Zajović, sjajna Beograđanka, članica antiratne organizacije Žene u crnom, jedna od rijetkih koji stvari nazivaju pravim imenom. Ona i njene prijateljice iz Žena u crnom svakog su 11. jula u Potočarima. Brojnim akcijama, okruglim stolovima, konferencijama pokušavaju mijenjati svijest ljudi u Srbiji u želji i namjeri da istina, posebno ona o ulozi Srbije u zločinima počinjenim u BiH, bude otkrivena i prihvaćena.

Čula je šta je rekao predsjednik Tadić:

“Uvažavamo gest predsednika Tadića, ali smatramo da je taj gest sasvim nedovoljan, da je samo deklarativan, ukoliko ne bude praćen veoma ozbiljnim političkim koracima i drugim merama. Međunarodna obaveza Srbije je da izruči Ratka Mladića, da prizna da se u Srebrenici desio genocid, da se bez svestrane pomoći Srbije, prethodnog režima, genocid ne bi ni desio. Ukoliko se to ne uradi, to znači da se nastavlja kontinuitet sa prethodnim režimom, sa režimom zločina Slobodana Miloševića...”

Staša tvrdi da ono što govori Tadić jesu tek izjave na deklarativnom nivou:

“Nikako se nećemo zadovoljiti praznim obećanjima zato što znamo da je to plod pritiska međunarodne zajednice, ili pak strah od zameranja političkim snagama, ne samo u Srbiji nego i u RS, koje su za kontinuitet sa prethodnim režimom i koje žele da nas zakuju za period zločina, nasilja i mržnje.”

Posjete mjestima stradanja srebreničkih Bošnjaka važan su dio obilježavanja godišnjica genocida, svakoga jula.

Nova Kasaba, Kravica, Orahovac, Petkovci, Branjevo, Pilica, Kozluk... neka su od mjesta na teritoriju općina Bratunac, Milići, Zvornik, na kojima su vršene masovne egzekucije u julu 1995.

Ove su posjete rezultat upornosti Srebreničanki, koje su nailazile na silne prepreke u svojoj čvrstoj namjeri da na mjestima gdje su njihovi najmiliji pobijeni polože cvijeće i prouče *Fatih*, tj. izgovore molitvu.

Posebno je bilo teško izboriti se za pravo posjete Zemljoradničkoj zadruzi u mjestu Kravica kraj Bratunca, gdje je 13. jula strijeljano, po tvrdnjama preživjelih svjedoka, skoro 1.500 ljudi.

Na djelu su bile opstrukcije lokalnih bratunačkih vlasti, nekooperativnost policije, traženje razloga svake moguće vrste da se posjeta Kravici ne ostvari: od tvrdnji da nisu ispoštovane zakonske procedure za dobivanje dozvole za posjetu, preko procjene da posjetu ne dozvoljavaju sigurnosne prilike uvjetovane negodovanjem lokalnih Srba, pa do argumenta da je riječ o privatnom vlasništvu koje je nepovredivo.

Petnaestog jula 2008. godine, na manje od dva kilometra prema Zemljoradničkoj zadruzi, policija RS-a zaustavlja autobus sa Srebreničankama koje su krenule u Kravicu.

Mnogo je nas novinara. Policija nam ne dozvoljava da radimo svoj posao. Jedan mlađi policajac fizički nasrće na kolegu snimatelja Elmira Mulića pokušavši mu otrgnuti kameru iz ruku. Elmir se spretno izvlači iz nimalo ugodne situacije.

Pitam policajca zbog čega to radi. On počinje da viče na mene. Upozoravam ga da to ne smije činiti i da nema pravo da nam zabrani da budemo novinari. Tražim da mi kaže na osnovu kojeg propisa, zakona onemogućava snimanje i fotografiranje. No, on i dalje nastavlja da se ponaša bahato; traži mi lične dokumente. Odbijam jer na njegovoj uniformi ne vidim istaknuto njegovo ime i prezime. Kažem mu da moram znati s kim razgovaram, ko me legitimira, je li uopće riječ o službenom licu, i da to zakon nalaže.

On prijeti privođenjem. Kažem mu da jedva čekam da to uradi. I skrećem mu pažnju da je rat završio prije trinaest godina. I da nisam njegov zarobljenik. I da je mjesto na kojem stojimo jednako moje kao i njegovo. Da je jednako dio moje zemlje kao i njegove.

On se odmiče se od mene.

Nekoliko žena izlazi iz autobusa, među njima Zumra Šehomerović i Hatidža Mehmedović. Razgovaraju s nama, novinarima, ne krijući svoje razočarenje činjenicom da neko ni trinaest godina nakon završetka rata ne dozvoljava da one dođu do mjesta gdje su pobijeni njihovi najmiliji.

Vraćaju se u mjesto Nova Kasaba u općini Milići, gdje je u ratu na mjesnom stadionu također izvršena jedna od najmasovnijih egzekucija. Pokraj stadiona, uz sami magistralni put održan je čas historije, položeno cvijeće i obavljen kratki vjerski obred.

Posjeta Kravici će i narednih godina ostati neuralgična tačka posjeta mjestima masovnih pogubljenja zarobljenih Podrinjaca.

Do 2013. godine prilaz će biti dozvoljen samo do ulaza u krug Zadruge.

Trinaestog jula iste godine porodice žrtava presijecaju žicu i ulaze u zadržno dvorište. U toj namjeri policija ih je pokušala spriječiti.

“Ovdje se lila krv. Hiljade ljudi je potučeno, poubijano, nema šta nisu radili. I nakon osamnaest godina da ne dozvole da uđemo, da pogledamo taj prostor, da proučimo *Fatih*u, nego su nas udarali pesnicama u grudni koš...”, govori Srebreničanka Kada Hotić.

Neke od Srebreničanki kasnije su zatražile liječničku pomoć zbog ozljeda koje su im tog dana nanesene.

Direktor Policije RS-a Gojko Vasić obećao je tog dana da će, ukoliko se otkrije da je neki od policajaca primijenio silu, on biti sankcioniran.

“Ali isto tako, svi oni koji su primijenili silu moraju da očekuju da će Tužilaštvo odlučiti o pokretanju istrage”, kazao je Vasić.

Krenula su policijska saslušanja Srebreničanki, uz optužbu da su narušavale javni red i mir.

Naredne, 2014. godine, po prvi put Srebreničanke neometano ulaze u krug Zadruga. No u hangare, u kojima su egzekucije izvršene, nisu mogle ući.

Ispred jednog od hangara, u invalidskim kolicima, Šuhra Malić. Izgubila je dvojicu sinova i još devetnaest članova porodice. Jedan sin ubijen je u Kravici:

“I kakva je njima bila smrt ovdje? Bacali su bombe, koristili mitraljeze... Koliko su oni patili do svoje smrti? Žedni, gladni... To me boli. To me pojede...”, kroz plač govori Šuhra.

Vasvija Kadić izgubila je tri brata i oca. Tiho plače i briše suze krajem mahrame. Iako ih je svu četvoricu pokopala, kaže da im se, iako potpuno svjesna da je to nemoguće, još uvijek nada, da će odnekud doći.

Hasreta Tabaković ostala je bez dvojice braće, oca i supruga.

“Ovo je bruka i sramota. Za cijeli svijet. Ne može se ovo zaboraviti ili reći da se nije dogodilo”, govori vidno uzrujana.

I na ostalim stratištima mnogo je emocija. I tragova počinjenog zločina: čahure municije, žice kojima su zarobljenim Bošnjacima vezane ruke, dijelovi odjeće koju su nosili.

I već godinama ista pitanja: Kako su izgledali njihovi posljednji sati? Jesu li u smrt otišli gladni i žedni? Zašto su im golorukim vezali ruke? Ko su ljudi koji su im uzeli život?

Na većinu ovih pitanja odgovore nikada neće dobiti. Ali, kako su mi Srebreničanke bezbroj puta rekle – one nikada ova pitanja neće prestati postavljati.

Dovoljno smjeli, dovoljno nostalgični

Priča o povratku u Srebrenicu ostavila je u meni najdublji trag, kako profesionalno tako i sasvim privatno.

Od moga prvog odlaska u Srebrenicu pa sve do danas u meni žive slike povratka, priče povratnika, energija, snaga, entuzijizam, želja da se nezamislivo učini ne samo zamislivim nego i jedinim mogućim rješenjem.

Uz priče o povratku i povratnicima postajao sam, na neki način, Srebreničanin – iako u ovom kraju nikada prije 1999. godine nisam bio.

Redaju se asocijacije na proteklo vrijeme...

Povratnička šatorska naselja u srebreničkim selima Pale i Bajramovići. Nizovi povratničkih kuća u selu Sućeska, puno razdragane djece – i najbolja sirnica koju sam u životu pojeo.

Sjećam se Zehre Mustafić, koja energično, sa terase svoje kuće u Srebrenici, poručuje: "Ja sam se sama vratila, niko mene vratio nije! Samo na svoje i ništa drugo."

Rahmetli Ćamila Ćamka Omanović; rahmetli Ismet Hasanović Daidža; rahmetli Mujo Siručić; rahmetli Ahmo Begić; rahmetli Osmo Šahinagić; rahmetli Abdulah Purković... Svaki na svoj način – posebni za Srebrenicu. A meni posebno važni da razumijem ovaj grad.

Pa onda sjajni omladinski krug: mladići i djevojke, obrazovani i, što posebno zadivljuje, potpuno spremni priličnu sigurnost života u Sarajevu, Tuzli, pa i u inozemstvu – zamijeniti za nesigurnost srebreničkog života.

Anesa, Fija, Maksida, Emir, Amra, Adis, Nermina, Hasan, Azir, Alija, Ćamil, Ado, Mediha, Mirza, Semir... dugačak je spisak.

Omer i Džemila Spahić i njihova čuvena aščinica.

Hakija Meholjić i njegov zanimljivi način pripovijedanja.

Hadžinica Zejneba Čengić i njena vedrina.

Teta Hajra Fazlić i njena beskrajna strpljivost i gostoprimstvo.

Šahida Abdurahmanović, koja ne pita koliko joj gostiju dovodiš.

Zijada Halilović, supruga čuvenog srebreničkog doktora Seada, koji je ubijen u ratu. Ona se među prvima vratila u Srebrenicu.

Husein Alić, koji mi je godinama bio domaćin u Srebrenici.

Veziška Beganović, kojoj nikada neću zaboraviti kako me jedne veoma hladne srebreničke noći bodrila dok sam se uživo javljao u program TV Hayat.

Vrijedni ljudi iz Memorijalnog centra Potočari, predvođeni Mersedom Smajlovićem.

Smireni i uvijek nasmijani Nermin Alivuković, sa rješenjem za sve i s odgovorima na sva moja pitanja.

Ne mogu da ne pomenem Amira Kulaglića i Amira Mehmedovića Geru, jer se susretu s njima uvijek obradujem.

Stigli smo, u ovih petnaestak godina, do brojnih srebreničkih sela: Gladovići, Knezovi, Kragljivoda, Sućeska, Osmače, Bajramovići, Osat, Pale, Bućinovići, Skenderovići, Skejići, Sulice, Poznanovići...

Uspjeli smo doći i do Krušev Dola i Luke, najudaljenijih srebreničkih sela. U ova dva sela išli smo skupa sa američkim i domaćim liječnicima, koji su obavljali sistematske preglede njihovih stanovnika.

Sjećam se koliko su liječnici bili oduševljeni higijenom, posebno starica iz ovih sela, i pored teških povratničkih uvjeta života.

O mnogima koje sam sreo u Srebrenici već je bilo ili će biti riječi u ovoj knjizi.

Pomenuo sam Muju Siručića. Nažalost, više nije među živima.

Prisjeća se 1999. godine, kad je zajedno sa još pet ljudi činio bošnjački dio vlasti u Srebrenici. Bilo je to vrijeme kada je bošnjačke odbornike čuvala policija.

Već 2003. godine vratili se Muji supruga, sin i kćerka. Mujo objašnjava da je povratak važno učiniti održivim:

“Jednostavno, i sa ekonomske i sa psihološke strane... Neću reći nešto osobito sa bezbjednosne strane... Ipak postoji element koji kaže da u sve pore vlasti ovdje ne treba u potpunosti vjerovati... Ne radi se ni o potpunom nepovjerenju... No, sve što se dešava ovdje u Srebrenici treba pratiti budnim okom.”

Mujo govori da bi sva druga mjesta življenja – Sarajevo, Tuzla, inostranstvo – bili, kako kaže, patnja duše.

Te, 2008. godine pričao mi je da ne postoji kritična masa ljudi koji bi se borili za svoja prava. "Borba za sebe, svoju porodicu, svoju avliju, i borba za građanska prava..."

Kazao mi je tada da se od 426 stanovnika ulice u kojoj je on živio vratilo svega njih 14.

Sa Mujom razgovaramo u dijelu njegove kuće koji je nazvan Mujagin han: u bosanskom stilu namještena soba, sa pregršt uspomena na neka prošla vremena i neke Muji drage ljude.

"Nekada je bolje biti sa rahmetlijama nego sa živim. I osjećam da na ovaj način vraćam njima dug za ono što su oni učinili za mene", kaže Mujo, koji se nepune dvije godine nakon našeg razgovora pridružio svojim mrtvim, svojim rahmetlijama.

Avdo Sandžić iz Potočara bavi se plasteničkom proizvodnjom povrća i voća. Kad smo ga posjetili, bavio se uzgojem ruža. Ispričao nam je kako je za najbolje uzgojene ruže od Holanđana dobio nagradu – motokultivator.

S ponosom nam je pričao kako su on i supruga posijali 350 kilograma krompira, kako uspije prodati papriku, paradajz, luk, jagode, med...

U srebreničkom genocidu izgubio je tri brata. Vratio se 2001:

"Da se ja nisam vratio, skoro niko se ne bi vratio... Nudili mi para, koliko hoću, da prodam kuću", kaže Avdo, ističući da se u Potočare vratio veliki broj ljudi iako su žrtve u julu 1995. bile ogromne.

Kaže da mu se vratio i brat i bratovljev sin, koji se u međuvremenu oženio.

“Da se odužim šehidima, kostima... To me duže oni... Ubili su mi tri brata, i da nekome poklonim kuću i imanje?...”

Njegovi sin i kćerka žive u Tuzli i često dolaze u Srebrenicu.

Iako, kako kaže, zamjera općinarima što ga nikad nisu posjetili, Avdo ističe da će ih, bez obzira na sve, opet podržati.

Emin Mujkić vratio se sa suprugom i sinom. Ima veliko imanje od blizu 60 dunuma zemlje. “Tamo nisam imao ništa, živio po tuđem, nisam imao gdje ni ćumeza da napravim. Ovdje imam sve.”

Uzgaja povrće, ima krave. “Svaki posao se isplati na svoj način, samo težak je put da se dođe do isplativosti... Ovdje smo kretali ispod nule... Ali, sad, nakon tri-četiri godine, stižu rezultati. Upornost, rad, odricanje...”

Važno je raditi, imati volju za radom – to je prosta logika, otkriva Emin svoj recept.

Za mene, za moju kolegicu Aminu Gvozden, naše kolege snimatelje i vozače, a kasnije i za moje sarajevske prijatelje, posebno za prijatelja iz Hrvatske, za dobrog i dragog Abdulaha, priča o tadašnjim dječacima Elvisu i Nermisu Lemešu simbol je priče o povratku u Srebrenicu.

Vratili su se oni u srebreničko selo Knezovi. Kada smo ih prvi put sreli, bili su puni elana i želje da ostanu u svom mjestu – bez obzira na sve teškoće.

Nisu imali ni struje ni vode. Majka im se preudala nakon pada Srebrenice. Oni su živjeli u Visokom sa nanom, koja umire već početkom 1996. godine. Smještaju ih u dom za nezbrinutu djecu u Zenici, a nakon toga u dječiji dom u Turiji kod Lukavca. No, njihova želja za povratkom kuži, ma kako zvučala kao fraza, bila je jača od svega.

Njihova kuća je – kuća na osami.

Elvis nam te, 2004. godine priča kako mu prolaze dani.

“Ustanem ujutro oko 5, sve zavisi do vremena. Ako kiša pada, ne ustajem rano, ustajem oko 8 sati. Tad pustim ovce, danem im žito, namirim ovce. Onda, polahko ovce pasu. Ja nasiječem drva, dok piliće namirim, tamo-vamo i eto, dan prođe. Dosadno je. Najgore što nema nikoga. Evo, burazer je još tamo u Tuzli, na terapijama. Ja sam sâm ovdje. Eto, sad će biti pet dana, sâm u kući. Ali, eto uz ovce, s kerom, tamo-vamo... Tako mi dan prođe. Ima dole ovaj komšija, Mevlid. I on je isto dole sam, i u njega žena.”

O razlozima zbog kojih se vratio kaže: “Da ja pustim da u mene od oca ovo propada imanje, ovo sve ovdje... Ovde je jedino problem, eto, što nema naroda. Ovde je lijepo. Što se kaže, čist zrak, sve. Ja dok sam živio u Turiji u Lukavcu, ja sam bio non-stop bolestan. Non-stop primo terapije. Jednom jedva osto živ. Infuzije, aparati... A vamo kako sam došo, fala Bogu, nisam ni bolestan, ni ništa. Odma' se drukčije osjećam.”

S vremenom su stvari postajale bolje. Nermis je završio zanat. Povremeno radi. Elvis se 2005. oženio Izudinom.

Kako i priliči, idemo da upoznamo mladu.

“Rođena sam u Prohićima. Prija rata sam živila dole, isto. A poslije rata tam’ u Federaciji, na Malinjaku. Pomjerali smo se s jedne strane na drugu, đe bilo – samo da se smjestimo. Imam mater i trojicu braće. U Prohićima dole žive, vratili se. Otac je pogino i nađen je u prvoj turi.”

A kako prolaze dani u braku?

“Ujutro kad ustanemo, kahvu popijemo, kravu pomuzem, ovce otjeramo. Elvis ode da čuva ovce. Ja ostanem kod kuće. Ako nema u štali sijena kravi, donesem, i tako. Samo da makar ima još jedna porodica, da nam je običnije. A može se živit.”

Dok smo mi razgovarali s Izudinom, Elvis je čuvao ovce. Krenuli smo da ga nađemo. Izudina ga doziva: “ElvisEEEE, hajd’ goraaam.... Adnan došooooo!”

Elvis dolazi i priča: “Evo, oženio sam se. Imam ženu. Pet mjeseci kako sam se oženio. Fala Bogu, bolje je. Prije sam sâm sebi kuho hranu. Sve sam sâm radio. Ja i brat. Sad mi je lakše, običnije, znaš kako”, kroz smijeh govori Elvis, i nastavlja:

“Lakše je raditi, i sve. Kad dođeš kući, imaš na vrijeme pojest i popit. To je najvažnije. Prije, dođem kući, dok skuham sebi, dok ovo dok ono – nema me nigdje, znam da nekad ne jedem po cijeli dan... Akobogda, biće bolje. A ide nabolje malo, meščini. To je najvažnije.”

Danas, dvadeset godina nakon genocida u Srebrenici, Elvis i Izudina imaju dvojicu sinova, Abdulaziza i Farisa, i princezu Lejlu. Aziz je već krenuo u školu i odličan je đak. U štali su dvije krave, u toru ovce, u dvorištu kokoši, nekoliko pasa i mačaka. Siju žito, krompir, grah, luk, tikve, boraniju. Imaju pčele. I veliki broj voćaka.

Za dječaka Farisa posebno su važna dva mačka. Jedan se zove Žučo, a drugom je Faris dao ime Nije Žučo – jer je sive boje.

Nakon prve emitirane emisije o Elvisu i Nermisu, javlja mi se Eniz Bešić. Krajišnik, Kozarčanin. Preživio je prijedorske logore smrti, učestvovao nakon toga u odbrani BiH, a onda ga život odveo u Norvešku.

A iz Norveške – nazad u rodni Kozarac.

Eniz mi kaže da bi želio pomoći braći Lemeš. Pokloniti im traktor. Šutim, u nevjerici da je neko, nakon jedne televizijske priče, odlučio pomoći na ovako konkretan način. Veliki u svakom smislu, i materijalnom i ljudskom.

Sa Elvisom i Nermisom Eniz se sreće u Srebrenici. Priča nam o motivima zbog kojih se odlučio na ovaj korak: "Gledao sam TV Hayat. Baš ovog sam momka vidio", govori nam pokazujući na Nermisa. "I kad sam saznao da su bez roditelja, da su se sami vratili – nešto me želja potegla da im poklonim traktor jedan... Dogovorio sam se sa svojim sinovima, svojom suprugom, i oni su se složili s time. Ja sam poželio, i evo, to mi se ostvarilo. Želim da im to poklonim, da oni rade ovdje, da oni obrađuju zemlju, koliko mogu da se čuvaju, paze."

Elvis i Nermis se zahvaljuju. "Baš mu hvala, Enizu... I ostaćemo, akobogda, u kontaktu", kaže Elvis.

"Da vam bude sa srećom! Upamet! Služite se, da vam bude nafakali", dodaje Eniz.

Elvis je tog dana obećao da će traktorom pomagati i drugima. I to obećanje ispunjava svih ovih godina.

Hatidža Mehmedović je u srebreničkom genocidu izgubila dvojicu sinova: jednog od šesnaest i jednog od sedamnaest godina. Izgubila je supruga i veliki broj članova uže porodice.

Živi sama u srebreničkom naselju Vidikovac. Predsjednica je udruženja Majke Srebrenice.

“Učiniti nešto ovako jednom narodu i živiti pod istom kapom i gledati da vas štite oni naredbodavci i izvršioци, počinioци, i svi oni koji su u tom učestvovali – to je jako, jako i teško i ružno... I oni su sad štitičeniци povratnika, štitičeniци su žrtava...”

Pod riječju “štitičeniци” Hatidža misli “oni koji štite povratnike, oni koji štite žrtve”.

Ovaj razgovor sa Hatidžom vodimo u aprilu 2007. godine, u vrijeme kada je pokrenuta inicijativa o specijalnom statusu za Srebrenicu: “Mi hoćemo da živimo jednim normalnim životom, onim životom što pripada svakom čovjeku, pa i nama žrtvama. Mi ne želimo da se zovemo Republika Srpska. Mi ne želimo ni Federaciju... Jer, da bi se zvala Federacija – ja živim sama. Da bi se zvala nekaka Republika Srpska, koja je tvorevina krvi i genocida – ja živim sama. Međutim, neka sud ustanovi – bilo gdje da se počinio genocid, nek svako traži svoja prava. A i mi žrtve, koje smo ostale, preživjele Srebrenicu, koje su protjerali iz zaštićene enklave Srebrenica – imamo pravo da tražimo ono što nam prepada. A ja mislim – to je poseban status, i distrikt, da Srebrenica ne bude više u onome što je bila – jer Srebrenica to ne zaslužuje.”

U srebreničkom genocidu ubijeno je više od 240 Mehmedovića, Hatidžinih prezimenjaka, rođaka njenog supruga i njenih sinova:

“Dijete ti je najviša radost i najviša tuga. Svakog mi je žao, bez obzira će se ratovi dešavati. Ali moje dvoje djece, to su dvije rak-rane kojim lijeka nikad nejma. Tu lijeka nejma... Tu prazninu ne može ispuniti kad bi mi dali čitav svijet. Tu prazninu ništa ne ispunjava nit je može ispuniti. Više vrijedi jedan prst mog djeteta nego čitav svijet. Al’ nažalost... Zato treba sve učiniti, sve učiniti, pregovarati godinama, ne dozvoliti da se više desi to što se desilo... Jer ipak, svake žrtve nevine meni je žao. Vi znadete da je Srebrenica bila zaštićena enklava. Vi znadete da su naša djeca bila goloruka. Da su naša djeca bila golobrada. Moja su djeca maloljetna – nije moja, nego na hiljade... Hiljadu i četrdeset dvoje maloljetne djece, – i svi su bili goloruki...”

Te, 2007. godine o Srebrenici Hatidža kaže:

“Ja vjerujem da nejma bjednijeg mjesta od Srebrenice... A Srebrenice su puna usta u čitavom svijetu! O Srebrenici toliko pričaju, toliko Srebrenicu žale! Srebrenice više ima u Americi, više ima u Engleskoj, ima je svagdje više... Više u Banjaluci! Svi za Srebrenicu rade a sebe grade... Međutim, Srebrenicu nek puste Srebreničanima i svim onim građanima koji smatraju da je Srebrenica njihov grad, da gledaju Srebrenicu kao svoju opštinu. Jer ipak, u Srebrenici će biti i života i hljeba, akobogda...”

Avdagina Njiva u bratunačkoj općini...

Veliki broj Bratunčana stradao je u srebreničkom genocidu, pa je priča o povratku u ovaj dio Bosne i Hercegovine nepotpuna bez priče o povratku. Ovo pitomo bratunačko selo, kuće (ili barem ono što je ostalo od njih) raštrkane po okolnim brežuljcima. U ratu je ovaj kraj teško

stradao. Nakon što je ovaj dio bratunačke općine okupiran u rano proljeće 1993., najveći dio stanovništva povukao se prema srebreničkoj općini, koja je bila pod kontrolom Armije RBiH.

Prvi put sam se u ovom selu zaustavio u junu 2001. godine, na putu prema Srebrenici.

Ugledali smo nekoliko ljudi kako raščičavaju ruševine.

Prilazimo jednoj ženi. U dimijama je. Pozdravljam je sa "Merhaba".

"Merhaba, hajte bujrum", odgovara nam Hatidža Imamović. Udovica je. Muž joj se, kaže, nije vratio nakon pada Srebrenice. Ima šestero djece. Neki su već odrasli; dva sina oženjena. Priča nam da joj je ovo drugi dolazak u selo nakon rata. Prvi put je bila 1999. Izbjegličke dane provodi u Mihatovićima kraj Tuzle.

Gleda razrušene kuće, štale... Kaže nam da bi voljela, što je prije moguće, vratiti se ovdje.

Nailazimo na Osmana Imamovića, koji je u Avdaguinu Njivu prvi put nakon rata došao krajem 1997. godine.

Potom je trebalo da prođu još tri i po godine do druge posjete. I Osman nam, bez ikakve dileme, kaže da mu je jedina želja povratak. I da najveći broj njegovih komšija razmišlja kao i on. Za početak, kaže Osman, važna je pomoć u ponovnoj izgradnji kuća.

Osman je u padu Srebrenice izgubio sina.

Nakon što smo razgovarali sa Osmanom, susrećemo srednjoškolca Eniza Merdžića.

Stidljivo razgovara s nama. Pokazuje ruševine svoje kuće. I tiho nam kaže da često razmišlja o odlasku u inostranstvo. Pred nama je sve vrijeme ozbiljno lice jednog sedamnaestogodišnjaka, bez osmijeha. Kaže da je u Avdaginoj Njivi i lijepo i teško u isto vrijeme. Posebno kad navru sjećanja na oca, kojeg je izgubio u srebreničkom genocidu.

“Teško. Bol se ne može nikako iskazati. Vrlo je teško. Bolno”, kaže Eniz, uz ogroman uzdah, drhtavim glasom, očiju punih suza. I skoro nečujno dodaje:

“Al ima neki inat...”

Međutim, kada smo u martu 2007. godine ponovno došli u Avdaginu Njivu – osmijeh nije silazio sa Enizovog lica: kuća je bila obnovljena, on je našao posao, oženio se, dobio sina...

“Sve je bilo neočekivano... Nismo ni sanjali, baš onda kad smo razgovarali, da će danas ovakvo vrijeme doći, da će ovako biti, da ćemo uopšte opstati ovdje, u odnosu na onu situaciju, i šta nam se sve dešavalo u tom povratku... Ali eto, danas je baš maltene kao i prije”, priča nam Eniz, objašnjavajući da je u međuvremenu završio školu, odslužio vojni rok i odlučio se na trajni povratak.

“Nakon što sam se vratio ovamo, odlučio sam da se oženim, da steknem porodicu, jer samo tako sam smatrao da može doći bolje vrijeme i sve ovdje što bi se moglo bolje događati. Zaposleni smo obadvoje, prijavljeni, osigurani. I – vrijeme ide dalje. Radim. Imam još nekih poljoprivrednih poduhvata. Planiram sjetvu krastavica, kornišona. Imam voćnjak, i tako... Puno je planova”, završava Eniz svoju priču ne skidajući osmijeh s lica.

Srećemo i Hatidžu i Osmana s početka priče o Avdaginoj Njivi.

Hatidža nam priča da je nabavila šest junica i da se bavi se uzgojem malina: "I tako, borim se s tijem malinama i s tijem junicama... I sa ovo dvoje djece što su sa mnom. I još sa sobom se borim... I eto. Moraš da živiš, ko te pita?", kaže Hatidža, i priča nam da joj je jedan od sinova otišao u Brčko. "Tamo našo poso, žena mu tamo radi. On je moro da ide tamo da živi. Jer ne meremo svi da živimo od penzije, i moro je da ode."

U Osmanovoj avliji jedemo odličan domaći masni sir i vruću pogaču koju je pripremila njegova supruga Tima. Osman se prisjeća obnove; priča nam kako se radovao kad je stigao donirani građevinski materijal, bez obzira što ponovna izgradnja kuće nije bila fizički nimalo lak posao.

Supruga Tima priča o prvim povratničkim danima: "Napravili smo šupu da bi tudi stanovali. Za dan smo je skovali. Postavili šporet. Uveče sam složila suđe na stalažu. Podigla sam krpu: pod krpom zmija. Kažem jetrvi: 'Ja viđoh zmiyu na stalaži'. Kaže: 'Nije bona, to je miš'. Ja ujutro ope' za krpu, pod njom ope' zmija! I tako..."

Tima je odnosom Tuzlaka prema njoj, dok su bili u izbjeglištvu, veoma zadovoljna, i puna zahvalnosti. Ponajprije zbog, kako kaže, lijepe riječi: "Bilo nam je lijepo u Tuzli. Fino. Svaka čast Tuzlacima i fala him! Tuzla nas je primila, al više ja odavde nejdem sa svoga. Ovde mi je lijepo. Izađem. Kud god krenem moje je: ne straham."

Pričajući o vremenu koje je uslijedilo, Osman ne pokazuje toliki optimizam kao Eniz. Kaže nam da nedostatak posla, posebno za mlade, čini život prilično teškim: "Evo, od nas – kolika je Glogova – nema niko da radi u Opštini Bratunac. Niko ne radi. A on ako ne radi ništa i nema nikakvih primanja, on ne može ostati ovdje. On mora ići truhom za kruhom", kaže Osman, i dodaje: "Mislim, nepravde tu ima, nema govora da nema

nepravde! Da je isto žvit ovdje i u Sarajevu, u Tuzli – to nije tačno. Ali ne bi bilo ni dobro da se nismo vratili. To je još crnje! Evo, na primjer, uzmi nas dvoje – pa, možda bi' od tih 300 maraka mogli negdje i tamo preživljavat... A šta kad bi svi takvi bili!? Ja sam bio odlučio odma' da se vratim ako se mogu vratit. Da bar dok sam živ zaštitim to svoje, i da ga ne dam džaba nekome ko me je ubio i raščero i proćero... Bar to."

Život poslije...

Petnaesta godišnjica genocida bila je prilika da se, barem medijski, u mjeri u kojoj je to moguće, podvuče crta. Da se pokuša odgovoriti barem na dio pitanja kako se živi u Srebrenici toliko godina nakon počinjenog zločina.

Odlazim Srebreničanima u ko zna koju po redu posjetu jednog snježnog februarskog dana 2010. godine.

U centru grada, frizerski salon. Ahmed Ustić, mlad čovjek, srebrenički frizer, Brico, kako ga zovu njegovi sugrađani.

Sjedam u frizersku stolicu. Ahmed uzima makaze. Šiša me i priča kako je odlučio da se iz Federacije BiH vrati u Srebrenicu. Ovdje živi sa suprugom Sanelom, sinom i kćerkom.

“Kad čovjek radi, i voli ono što radi, i pošteno radi – može se... S tim što sam ja imao dobru reklamu od oca i od djeda: odmah su me prihvatili kao svog frizera, kao novog-starog frizera. Tamo dok sam bio, morao sam razrađivati posao godinu dana, da ljudi shvate da znam raditi taj posao.”

Njegova formula za uspjeh jednostavna je: "Rad, rad i samo rad, nema druge! Prije svega, kad sam odlučio da se vratim, morao sam dobro promisliti, šta i kako da radim. U se i u svoje kljuse – nema druge!", kaže Ahmed, koji je u slobodno vrijeme gitarista srebreničke rok grupe "Stari grad".

Nakon šišanja odlazim u Dugo Polje kraj Potočara, kod Šahide Abdurahmanović.

Sin i kćerka su joj u inozemstvu. Suprug Jakub ubijen. U Srebrenicu se vratila s majkom, koja je umrla svega nekoliko mjeseci nakon što se vratila u svoj rodni kraj.

"Živimo kako živimo... Tu smo, sa svojom tugom i boli. Ja lično hoću da kažem da je Memorijalni centar ono ključno, ono što nas veže za ove prostore. Drugo, uvijek pomenem inat i prkos... Ja znam da sam danas svojim prisustvom pokvarila plan ljudima koji su željeli da nas unište potpuno, da etnički očiste ovaj kraj i u potpunosti ga ostave bez Bošnjaka... Našim prisustvom njihov je plan pokvaren, i to je ono što mene ispunjava."

Kod Šahide se nađoše Munira Subašić i Zumra Šehomerović iz udruženja Pokret majki enklava Srebrenica i Žepa.

Munira opisuje ono što je osjetila tokom posjete Memorijalnom centru Potočari: "Danas kad sam došla u Potočare, kad sam obišla mezarje, u jednom sam momentu osjetila da sam sa mojim djetetom... Poželjela sam svoju najveću želju: da pronađem svoje dijete, da ga pokopam pored njegovog oca, amidže, i njegovih drugova i prijatelja... Jedina želja svake majke je da poslije zločina i genocida pronađe kosti svoje djece, da njeno dijete dobije svoje ime i prezime u Potočarima."

Munira je svog sina Nermina pokopala 11. jula 2013. godine.

Priča nam o aktivnostima svoga udruženja. I na ovom mjestu ponovit ću ono što je napisano i ranije: Zahvaljujući srebreničkim majkama nije realizirana ideja da se stradali u srebreničkom genocidu pokopavaju na teritoriji Federacije BiH. Svojom upornošću izborile su se da njihovi najmiliji nađu smiraj na mjestu na kojem je genocid počeo - u Potočarima kraj Srebrenice.

Važno je, kako Munira kaže, što i moralno i materijalno, uz pomoć dobrih ljudi, sve ove godine udruženje na čijem je čelu pomaže povratnicima u ovaj dio Bosne i Hercegovine.

“Pomagali smo koliko smo mogli... Da ljudi imaju motiku, mašinu, kravu, motorku, poneku ovcu...”

Munira ističe da su se trudili, koliko god su mogli, da pomognu djeci koja su ostala bez jednog ili oba roditelja, da im ispune želju da se upišu u srednje škole, na fakultete.

Zumra Šehomerović, koja je u julu 1995. izgubila supruga, kaže: “Kad dođete u Srebrenicu, idete ulicom i sretnete nekoga koga ste u Srebrenici 1995. godine, 11, 12. ili 13. jula vidjeli naoružanog u Potočarima, ili vidjeli kako vam odvodi komšiju, prijatelja, rodbinu, kako otima majci dijete iz naručja... Ne može čovjek da bude ravnodušan. Nekad pamet stane od stalnog razmišljanja”, i ističe koliko je važno što se pobijeni Srebreničani ukopavaju upravo na mjestu gdje su mnogi od njih posljednji put vidjeli svoje najmilije. “Ja uvijek kažem da su mrtvi ohrabрили žive, da živi mogu da se vrate na svoja prijeratna ognjišta... Imala sam prilike, kad majke dođu da obiđu mezarove, kad pođu, da kažu: ‘Sine, ja odoh, ali doći ću ponovo’... Izgradićemo mi Srebrenicu. Biće ona lijepa ko što je nekad bila.”

Damir efendija Peštalić, rodом iz Gradačca, u Srebrenicu dolazi 2004., sa suprugom Adisom, rodом iz Livna. U Srebrenici su dobili dvije kćerke i sina. Srebreničani su ga istinski zavoljeli. I on njih. Na čelu je Medžlisa Islamske zajednice Srebrenica. Sve srebreničke džamije, kao i ostali objekti Islamske zajednice, bili su potpuno uništeni nakon što je Srebrenica okupirana jula 1995. Strpljivo, zajedno sa svojim najbližim suradnicima, Damir efendija učestvovao je u obnovi vjerskoga života, u svakom smislu.

Svih ovih godina nije bila upitna ni njegova otvorenost u gradnji dobrih odnosa sa Srpskom pravoslavnom crkvom.

Pasionirani je ljubitelj nogometa, rado je viđen i na stadionu srebreničkog nogometnog kluba Guber, jednog od simbola ovoga grada, koji postaje jedan od važnih faktora vraćanja povjerenja između srebreničkih Bošnjaka i Srba.

Iz pozicije nekoga ko svakodnevno razgovara sa desetinama ljudi, Damir je zahvalan sugovornik, koji prepoznaje ključna srebrenička iskušenja:

“Ne može se pobjeći utisku da je povratak danas, na neki način, ne možda završena priča, ali jako teška priča, koja je najvećim dijelom stavljena na teret ljudi koji su se vratili. Od samog početka je to tako. Ako malo analiziramo stvari, vidjećemo da su ljudi koji su se vraćali, a prije svega majke koje su toliko snage smogle da pored genocida i svega što su izgubile u njemu – veliki su teret imali. Moramo da kažemo da sistem nije uradio svoje; ako se stvari ne budu rješavale sistemski, biće teško zadržati ljude koji su se vratili. A posebno će teško biti vratiti one koji se još nisu vratili.”

Obrazovni sistem vrlo je važno pitanje za povratničku populaciju – srebreničke Bošnjake.

“Vrlo je teško živjeti sa činjenicom da morate svoje dijete poslati u školu gdje će učiti da je ono što se ovdje desilo bio otadžbinski rat a ne genocid. Teško je meni, koji nisam preživio genocid u Srebrenici, da svoje dijete pošaljem – a zamislite kako je ženama koje su izgubile svoje muževe, djeci koja su izgubila svoje roditelje i sve što se izgubiti može na ovom dunjaluku! Pa onda sigurnost, pa ekonomija... Kako živjeti u Srebrenici, kako mladi da imaju perspektivu?”

Govoreći o životu u Srebrenici, o međuljudskim odnosima, Amra Begić iz Memorijalnog centra Potočari kaže:

“Htjeli mi to priznati ili ne, ipak se mi još uvijek dijelimo. Treba nam dosta toga, treba nam razgovora o temi istine i pomirenja. Jedini način je da krenemo i završimo ovdje u Memorijalnom centru... Bojim se da ta istina već pomalo kasni, jer već petnaest godina prošlo je od genocida. A mi nemamo pet života, da jedan potrošimo i uzmemo sljedeći... Nadam se da će neko shvatiti da ovdje stvari moraju da se mijenjaju izuzetnom brzinom.”

Ta, 2010. godina bila je izborna. Predizborna obećanja, svih ovih godina, posebno su se odnosila na Srebrenicu. Mnogo toga je obećavano, mnogo se o Srebrenici govorilo, u svim izbornim godinama.

“Ja samo kažem da je Srebrenica sirotica na kojoj svi prose. Evo, vidimo i za izbore koji dolaze... Ja vjerujem da će svima biti puna usta Srebrenice. A kad to sve prođe, na Srebrenicu se zaboravi. Srebrenica opet ostaje ono što je bila”, kaže Zumra.

Šahida je mišljenja da Srebrenica danas zalužuje da bude najuređeniji grad u Bosni i Hercegovini: “Srebrenica kakva je danas, takva kakva jeste, preko nje se lomi mnogo štošta što ne valja, što je na štetu nas običnih ljudi koji zaslužujemo da živimo bolje ovdje.”

Damir efendija budućnost vidi u mladim ljudima, no pod uvjetom da im se pruži puna podrška: "Mi imamo, hvala Bogu, u Srebrenici na desetine mladih, fakultetski obrazovanih ljudi, krasnih djevojaka i mladića koji mogu preuzeti teret Srebrenice. Ali bez, prije svega moralne podrške, bez ljudi koji 'gore' razmišljaju o toj mladosti u Srebrenici, bez planova, bez strategije, bez podrške, mi ne možemo izdržati. I to je ono na čemu mi trebamo raditi."

Ćamil Duraković, načelnik Općine, te 2010. godine ključni problem je vidio u gubitku interesa za Srebrenicu: "Mislim da je Srebrenica malo zaboravljena i mislim da mi zaslužujemo barem malo više te moralne pažnje, da vidimo da nismo sami i ostavljeni."

Inače, sa Ćamilom sam svih ovih godina mnogo razgovarao o Srebrenici, najviše o rješenjima brojnih problema vezanih za ovaj grad. A najmanje o ratnim julskim danima koje je Ćamil kao šesnaestogodišnjak uspio preživjeti i domoći se slobode, idući "preko šume", kako su mnogi nazivali put kojeg su Srebreničani pokušavali da se domognu.

Obećao mi je da ćemo jednom, zajedno, proći tim putem. I da će mi sve ispričati.

U Srebrenicu se vratio iz Sjedinjenih Američkih država 2005. godine, nakon završenog studija. Umjesto ostvarenja američkog, odlučio je da živi srebrenički san. Uz sva iskušenja koja ga prate i koja će ga pratiti. Politički se angažirao. U svom rodnom gradu živi sa suprugom Merdisom i dvije kćerke. Povratnik je u pravom smislu te riječi.

A važnost povratka i povratnika za cijelu državu Bosnu i Hercegovinu nemjerljiva je, tvrdi Amra Begić. "Ako nema nas u Srebrenici, ako nema nas u Višegradu, ako nema nas povratnika u RS-u, ako nema Srba koji su se vratili u Sarajevo – sva politika nema smisla. Tako da se nadam da

će neko shvatiti važnost nas ovdje i učiniti nešto da nama ovdje bude bolje. Jer, u tom slučaju će biti bolje i u Sarajevu i u Banjoj Luci i bilo gdje.”

Nerazumijevanje svega onoga što Srebreničani preživljavaju ponajbolje oslikavaju Munirine riječi: “Često puta kažu: Zašto se ne vraćamo? Kako ćemo se vratiti? Evo, danas sam prošetala Srebrenicom, četiri-pet zločinaca sam srela. Onih koji su klali, silovali, ubijali 1995. u Potočarima. Zašto ti zločinci ne odgovaraju? Zašto ne izađu pred lice pravde? Zašto ne odgovaraju za svoj zločin? Ko ih štiti? Koja politika? Ona gdje je i krava srpska, i šuma srpska, i sve srpsko! E, Munira, Boga mi, neće biti srpska!”

Međunacionalni odnosi u Srebrenici danas, uoči dvadesete godišnjice genocida, mogu se definirati kao pristojni. Barem kada je riječ o egzistencijalnim pitanjima, Srebreničani dijele slične probleme. I o njima razgovaraju.

No, skoro bez ikakvog razgovora o onome što se u ovom gradu desilo u julu 1995. godine.

“Jako je teško doći do sugovornika koji će da govori otvoreno o istini o Srebrenici. No, ja se nadam da će ih biti sve više i više.”, kaže Amra. “Ja se nadam da će se momak, Srbin iz Srebrenice, prepoznati u ovoj mojoj priči, a zamolio me da ne pominjem njegovo ime. Riječ je o momku koji je došao u Memorijalni centar i plakao nad onim što se desilo Bošnjacima i zaista iskreno želio da sazna što više o Srebrenici. Nadam se da će takvih ljudi biti sve više i više. Nažalost, veoma malo naših sugrađana, Srba iz Srebrenice, dolazi u Memorijalni centar.”

Valentina Gagić-Lazić, aktivistica u nevladinom sektoru, rodom iz Šekovića, trenutno živi u Bratuncu; no najveći dio skoro svakog dana provodi u Srebrenici.

“Ne znam o kojem stepenu bliskosti danas, nakon svega što se dogodilo, možemo govoriti, ali neke normalne ljudske odnose, hvala Bogu, možemo sresti... Neke stvari koje su se desile u proteklom ratu... Jeste jako teško, naročito majkama koje su izgubile svoju djecu, bez obzira na nacionalnost.”

Amra i Valentina međusobno se izuzetno poštuju. “Otvorena, pravедna i realna” – tako opisuju jedna drugu.

“Ja bih voljela da je takvih ljudi više”, kaže Amra.

A Valentina dodaje: “Amra – asocira na pravdu.”

Ostavljam ih u ugodnom razgovoru u restoranu srebreničke Robne kuće.

I bez želje da ovakve odnose potcjenjujem ili precjenjujem, u godinama koje su uslijedile sve ih je više i više.

No, još uvijek, o nekim se temama u Srebrenici ne razgovara.

Jedanaestoga jula 2010. godine, baš na petnaestu godišnjicu genocida, Srebreničanka Kada Hotić daje odgovor na pitanje šta jeste Srebrenica danas:

“Ubijena je Srebrenica 11. jula. Onaj život koji je Srebrenica imala tog 11. jula je ubijen. Danas, ne mogu reći da Srebrenica ne živi. Ali, to je neki drugi život. Jedni s tugom, jedni, onako, drsko... Ali, mi se moramo

sjećati 11. jula. Vraćamo naše sinove, muževe, bližnje, srodnike... Tu sam nekad bila sretna sa svojom porodicom. Danas se samo sjetim toga... I još uvijek po grobnicama tražim svoga sina..."

Istoga tog dana, jedanaestog jula navečer razgovaram sa dvoje mladih ljudi, fakultetski obrazovanih, koji su dobili posao u općinskoj administraciji. Sa Muhamedom Avdićem, koji se vratio 2008, i Nerminom Muminović, koja je od 2006. godine ponovno u Srebrenici.

Muhamed kaže da je, pored ljubavi prema gradu, odluka o povratku pala i zbog posla koji je dobio.

"Moram reći da je i teško, i izazovno, i zanimljivo. Čovjek mora imati jedno veliko srce u kojem će moći sve to da objedini. Da se nosi i sa prošlošću, i sa sadašnjošću, i sa budućnošću. Mora naći adekvatnu mjeru života, koja neće dozvoliti da povrijedi prošlost, koja će omogućiti normalnu sadašnjost, koja vodi u prosperitetnu budućnost", kaže Muhamed, i dodaje: "Problemi i interesi koji se vrte oko Srebrenice prevazilaze samu Srebrenicu. I bojim se da se svaki, i najmanji potez, pomak koji mora da se desi, dešava na relaciji Sarajevo-Banja Luka-međunarodna zajednica-Srebrenica. Od nekih stvari koje se veoma lahko mogu riješiti pravi se bauk."

Nermina ističe važnost podrške mladim ljudima:

"Nekako svi zaborave mlade ljude koji su završili fakultete i vratili se u Srebrenicu; a ja mislim da su oni kičma ovog grada i da su oni ti koji bi trebali da vode Srebrenicu u budućnost."

Brojni su izazovi pred Srebreničanima koji su se vratili, kaže Nermina, ističući da je život u ovom gradu stalna borba sa brojnim preprekama:

“Nekad, u onim momentima kada se pokaže ona mržnja prema nama i kada nam jasno daju do znanja da nismo dobrodošli u Srebrenicu, bude jako teško da se suzdržimo. Ali, sabur je ono što drži čovjeka. Mislim da, bez obzira na sve, mi i dalje moramo pokušavati da se borimo, moramo pokušati da privučemo više mladih ljudi da ovdje budu. Jer samo na taj način, svojom borbom i znanjem, uspječemo da sačuvamo Srebrenicu. Ne smijemo dozvoliti ono što su naši prije dozvolili: da se zaboravi ono što se dogodilo.”

A kako stvari stoje uoči same dvadesete godišnjice genocida u Srebrenici?

O aktualnom stanju razgovarao sam u aprilu 2015. godine sa načnikom Ćamilom Durakovićem.

Trenutno u Srebrenici živi približno sedam hiljada stanovnika. Bošnjaci, prema riječima Ćamila Durakovića, čine nešto više od pedeset posto stanovništva. Po popisu iz 1991. godine, provedenom godinu prije izbijanja rata, na području srebreničke općine živjelo je 75,19 posto Bošnjaka.

Osim ovih sedam hiljada, koji u Srebrenici borave stalno, još oko tri hiljade osoba ovdje živi jedan dio godine. Riječ je uglavnom o Bošnjacima koji ili žive u Federaciji BiH ili u inozemstvu, a na području srebreničke općine obnovili su kuće u kojima povremeno borave. I dio srebreničkih Srba koji veći dio vremena žive u susjednim srbijanskim općinama također značajniji dio godine provode u Srebrenici.

Obnova kuća i stanova ne ide željenim tempom. Tek približno 1.800 stambenih jedinica je obnovljeno, od ukupno 6.500 koje su potpuno uništene. Više od milijardu i šeststo miliona maraka, odnosno osamsto

miliona eura potrebno je za dovršetak obnove, ako se uzme u obzir da se, u prosjeku, za obnovu jedne stambene jedinice utroši 35.000 konvertibilnih maraka, odnosno 17.500 eura.

U posljednje vrijeme godišnje se obnavlja tek između pet i petnaest kuća, a jedan od ključnih razloga za to je i komplicirana administrativna procedura.

Jedan od velikih projekata koji je uspješno okončan jeste obnova i rekonstrukcija 98 posto elektroenergetske mreže.

Putna infrastruktura ni prije rata nije bila razvijena u dovoljnoj mjeri, a Srebrenica je u poratnom periodu dobila blizu devedeset kilometara novoasfaltiranih puteva, koji su ranije bili makadamski.

Kad je o zapošljavanju riječ, kako ističe načelnik Duraković, važno je preći, prevazići humanitarni ugao održivosti.

Ističe na prvom mjestu važnost prisustva poduzeća Prevent, nazvavši ga socijalno odgovornom firmom, koja je najprije zaposlila stotinu ljudi, a onda kupovinom tvorničkog pogona Cimos spasila još toliko radnih mjesta.

Ćamil Duraković ističe i važnost tvornice paleta Jadar, konfekcije Alma Ras, zatim Farme pilića, AS Stylea, Klasa...

Kao važnu investiciju koja se trenutno realizira navodi upošljavanje još pedeset ljudi u preradi krompira, od koje bi značajnu korist moglo imati čak pet stotina porodica koje bi krompir uzgojen na svojim imanjima mogle prodavati ovoj tvornici.

Velika očekivanja za budućnost su u oblasti metalske, drvne i prehrambene industrije.

Svakako, rješenje problema vezanih za ponovno otvaranje nekada čuvenog banjско-rekreativnog kompleksa Guber donijet će otvaranje novih radnih mjesta, prema određenim procjenama njih tri stotine.

Trenutni zastoj u obnovi i gradnji banje Guber, Ćamil tumači kao nespремnost viših politika da olakšaju život na lokalnom nivou.

Dvije hiljade i tri stotine je zaposlenih, a hiljadu i šeststo ljudi trenutno je prijavljeno na Zavodu za zapošljavanje. No, načelnik tvrdi da otprilike njih sedam stotina ima određenu kvalifikaciju i volju da rade, dok ostali na taj način ostvaruju pravo na zdravstvenu zaštitu.

A primarnom zdravstvenom zaštitom stanovnici Srebrenice nisu nezadovoljni: ona je, donekle, na zadovoljavajućem nivou. No, specijalističke usluge moraju tražiti van svoga grada.

Prema odluci Vlade Federacije BiH, povratnici se mogu liječiti u kliničkim centrima na teritoriji tog bh. entiteta.

Geografska blizina Tuzle i Sarajeva najvažniji je faktor zbog čega je ova odluka federalnih vlasti važna za povratnike.

Većina žena iz Srebrenice porađa se u Zvorniku, udaljenom pedesetak kilometara, što pokazuje da, iako je riječ o gradu u Republici Srpskoj, u njihovim odlukama prevladava faktor blizine.

U ovom momentu više od 60 posto novorođene djece u Srebrenici su bošnjačka djeca. Taj trend prati i osnovnu školu: od 43% u školskoj 2006/2007. godini, u 2014/2015. godini – dvadeset godina nakon genocida – bošnjačka djeca čine 63% učenika srebreničke osnovne škole, koja djeluje i kroz veliki broj područnih odjeljenja u srebreničkim selima.

Najveći broj djece pohađa školu u samom gradu, te u Potočarima.

U gradskoj osnovnoj školi vidljiva su nastojanja roditelja da se pozicija bošnjačke djece dovede na bolji nivo. To, po riječima Durakovića, nisu prava koja roditelji i učenici očekuju, ali su bolja nego u nekim drugim dijelovima bh. entiteta Republike Srpske.

Od petog razreda djeca imaju pravo na nacionalnu grupu predmeta; no i u prva četiri razreda osnovne škole njihov se maternji jezik, barem u školskim knjižicama, naziva bosanskim, a tokom nastave izbjegava se obrada onih lekcija koje bi za bošnjačku djecu mogle biti sporne.

U potočarskoj osnovnoj školi djeca uče po planu i programu Tuzlanskog kantona, znači Federacije BiH.

U srebreničkoj srednjoj školi 26% je bošnjačke djece. No, skoro polovina učenika ove škole dolazi iz drugih općina RS-a, pa čak i iz Srbije, tako da i u ovom slučaju, ako se uzmu u obzir samo djeca iz Srebrenice, Bošnjaci čine više od polovine učenika.

Kad je o političkom životu riječ, uz sva iskušenja i različite vrste opstrukcija, može se govoriti o značajnom progresu u odnosu na vrijeme kada je policija čuvala bošnjačke odbornike u lokalnoj skupštini. Postoji i aktualna koalicija koja okuplja i bošnjačko i srpsko biračko tijelo,

U razgovoru se prisjećamo i ideje iz 2007. godine, o specijalnom statusu za Srebrenicu, koja se pojavila nakon presude za genocid Međunarodnog suda pravde u Hagu. Ideja je krenula spontano, kaže Duraković, od ljudi koji su se vratili, bez ikakve instrukcije. Njihova želja bila je mijenjati novouspostavljene standarde na različitim razinama javnoga života, a po modelu distrikta i pod nadležnošću države Bosne i Hercegovine.

No, nisu je uspjeli realizirati. Ponajprije zbog odsustva podrške međunarodne zajednice, te uz očekivano protivljenje iz Banje Luke.

“Prošlo je vrijeme samih emocija, iako će one uvijek biti tu. No, ljudi traže više. A svojim geografskim položajem Srebrenica ima predispoziciju da postane mjesto kvalitetnog življenja. Dalje jačanje privrede, povećanje broja stanovnika – a otvaranje radnih mjesta ključni je preduvjet za to – ključ je revitalizacije u svakom segmentu, pa i u zajedničkom življenju na ovim prostorima. A politika ne bi trebala stajati na tom putu”, zaključuje Ćamil Duraković.

Jedan drugačiji pogled na diplomaciju, medije i genocid u Srebrenici

Znanstveni pristup u bilježenju i osvjetljavanju genocida u Srebrenici od izuzetne je važnosti za objektiviziranje istine o događajima u Srebrenici u julu 1995. godine. Jedna od dimenzija tih događaja, koja je još uvijek nedovoljno istražena, tiče se uloge medija i diplomatskih aktivnosti 1995. godine u pogledu Srebrenice. Ovo poglavlje (koje predstavlja prilagođen dio magistarskog rada odbranjenog na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu pod mentorstvom prof. dr. Jelenke Voćkić Avdagić), koristeći znanstveno utemeljenu metodologiju i argumentaciju, otvara neka pitanja i traga za odgovorima o odnosu medija i diplomacije u kontekstu pada Srebrenice u julu 1995. i genocida koji je uslijedio.

Diplomacija i medijsko izvještavanje o Srebrenici: neka ključna pitanja

Pitanje pada Srebrenice, odnosno uzroka koji su doveli do okupacije jedne od zaštićenih zona UN-a, višedimenzionalno je i do sada, posebno u komunikološkom smislu, nije valorizirano na sveobuhvatan način.

Zbog toga je potrebno osvijetliti poziciju i ulogu koju je u srebreničkom genocidu imala međunarodna zajednica, u prvom redu kroz diplomatske aktivnosti, njihovo provođenje, odnosno neprovođenje, s jedne, te osvijetliti multiplu poziciju medija u diplomatskim procesima, njihovu ulogu, omeđenu i uvjetovanu subjektivnim i objektivnim okolnostima, s druge strane. Kakva je, objektivno, mogla biti uloga medija u izvještavanju o srebreničkom masakru? Na koji način se izvještavalo? Da li su mediji u ovom procesu zloupotrijebljeni? Da li su se mediji (i ako jesu, koji mediji) jasno odredili spram (u to vrijeme) realne mogućnosti da se pred očima svijeta na kraju 20. stoljeća dešava genocid?

Treba reći da se potpuno rasvjetljavanje svih okolnosti koje su dovele do pada Srebrenice te do genocida nad srebreničkim Bošnjacima, nikada, nažalost, neće desiti.

Na ovom mjestu čini mi se umjesnim spomenuti pitanje koje su sami sebi postavili članovi francuske komisije koja je 2001. godine ispitala ulogu Francuske u srebreničkom genocidu: "Da li će jednog dana biti moguće razumjeti Srebrenicu?" Komisija na početku svojih zaključaka postavlja to pitanje i odgovara: "Nikad potpuno, jer jedan dio događaja ljudski um nije u stanju da shvati."²

Stoga je neophodno postepenim i slojevitim projektima slagati mozaik zvani *Srebrenica 1995*.

Istraživanje koje je ovdje predstavljeno obuhvatilo je period juli-oktobar 1995. godine. Ovaj period odabran je kao relevantan jer je tada izvršen najveći dio egzekucija nad srebreničkim dječacima i muškarcima. Riječ je o periodu u kojem se pojavljuju prva dokumentirana saznanja o počinjenom genocidu, nakon pojave satelitskih snimaka masovnih grobnica, te o periodu kada je intenzivirana medijska diplomacija – u prvom redu kroz skretanje pažnje na humanitarnu katastrofu nastalu istovremenim progonom srebreničkih žena i djece i izvršenim genocidom nad dječacima i muškarcima. Posljednji dio ovog perioda postaje relevantan zbog snažnijeg angažmana međunarodne zajednice na okončanju rata, najprije kroz zračne udare NATO snaga na položaje Vojske Republike Srpske, te kroz vojne akcije jedinica Armije RBiH.

Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije, sa sjedištem u Hagu, podigao je optužnicu protiv Radovana Karadžića, bivšeg predsjednika Republike Srpske, i Ratka Mladića, bivšeg generala Vojske RS-a, za ratne zločine, zločine protiv čovječnosti i genocid.

2 www.bhdani.com/arhiva/204/t20413.shtml

Zbog važnosti analize srebreničkog genocida, ovo istraživanje trebalo bi da doprinese objektivizaciji saznanja o propustima i nedostacima diplomacije i medija u Srebrenici. Također, istraživanje srebreničkog genocida i uloge medija u donošenju političkih odluka vezanih za genocid zasnovano je na našem uvjerenju da je potrebno kritički valorizirati diplomatski i medijski angažman u Srebrenici 1995. kao ogledni primjer načina rada i odnosa medija prema diplomaciji u kriznim situacijama.

(Ne)Postojeća diplomacija uoči genocida 1995. godine

Suština priče o diplomatskim aktivnostima vezanim za Srebrenicu u julu 1995. godine odnosi se na način na koji su diplomatske aktivnosti vođene, na način na koji su diplomati dobivali informacije s terena, te na (u suštinskom smislu) skoro nepostojeće rezultate diplomacije, posebno u kontekstu sprječavanja genocida.

Treba poći od činjenice da su glavne informacije s lica mjesta dolazile od Holandskog bataljona UNPROFOR-a stacioniranog u Srebrenici, odnosno od njegovog komandanta, potpukovnika Thomasa Karremansa. Informacije koje je on slao iz Srebrenice na prvom su mjestu ilustrirale njegovu želju da se spase njegov i životi njegovih vojnika, tako da je njihov sadržaj često kontradiktoran i nepotpun.

Zračna podrška, koja se dogodila 11. jula u popodnevnim satima u obliku dva aviona koji su ispustili dvije bombe na pretpostavljene srpske položaje, nije imala nikakav značajan efekat po namjeru bosanskih Srba da okupiraju zaštićenu zonu – a bila je, zapravo, i jedini konkretan izraz međunarodne reakcije na vojna dešavanja u Srebrenici toga dana.

Iako se u javnosti stekao dojam kako je pitanje Srebrenice vojno riješeno na najbrži mogući način, te kako prostora za djelovanje naprosto nije bilo – istina na terenu bila je sasvim drugačija. Najprije, 11. jula srpske su snage okupirale manje od 20% teritorija koji je činio zaštićenu zonu UN-a. Činjenica da je pri tome okupiran sam grad Srebrenica strateški nije morala značiti ništa jer se na preostalom dijelu teritorija mogla ponovno uspostaviti, odnosno zadržati zaštićena zona, što bi u konačnici spasilo najveći broj ljudskih života. Dalje, ostaju nejasni razlozi zbog kojeg pripadnici Holandskog bataljona UN-a nisu dozvolili svim izbjeglim ljudima da uđu u bazu, pogotovo ako se zna da prva dva dana čak ni zapovjednik srpskih snaga Ratko Mladić nije pretjerano vodio računa o onome što se dešava u samim Potočarima. U sferi njegovog interesa 11. i veći dio 12. jula bila je pozicija i maršruta kretanja branitelja enklave i dijela srebreničkih civila, muškaraca i dječaka. U to vrijeme, u samoj bazi UNPROFOR-a boravilo je svega 5.000 izbjeglica, dok je njih više od 20.000 utočište potražilo u okolini Holandskog bataljona.

Razlozi za ograničavanje broja izbjeglih unutar same baze bili su više nego cinični: nedovoljan broj toaleta i nemogućnost adekvatnog održavanja higijene!? Dalje, prvobitni plan za deportaciju žena i djece podrazumijevao je punu uključenost UNPROFOR-a, prijevoz UN-ovim vozilima, uz UN-ovu pratnju. Ovim činom, sasvim izvjesno, dio muškaraca i dječaka bio bi spašen.

Dakako, ne treba imati iluzija o tome da srpske snage ne bi vršile pretrese i UN-ovih vozila, jer je put kojim su izbjeglice deportirane, dug više od 60 kilometara, prolazio kroz teritorij koji su kontrolirale snage VRS.

Sve navedeno skoro da nikako nije tretirano u izvještajima koji su iz Srebrenice, najčešće posredstvom Jashusija Akashija, UN-ovog izaslanika za bivšu Jugoslaviju, odlazile u New York.

Treba napomenuti da je nakon razgovora Akashija sa admiralom Smitom, komandantom južnog krila NATO-a, potpuno otklonjena mogućnost zračne podrške UN-a trupama na terenu s ciljem da se zaustavi srpski napad na enklavu.

Jedina konkretna diplomatska aktivnost desila se u Vijeću sigurnosti UN-a 12. jula popodne, kada je usvojena Rezolucija 1004, kojom je zatraženo da "snage bosanskih Srba obustave svoju ofanzivu, da se odmah povuku iz zaštićene zone". Također, Vijeće sigurnosti je od glavnog tajnika UN-a zatražilo "ponovno uspostavljanje statusa koji je definiran Dogovorom od 18. aprila 1993. godine u vezi sa zaštićenom zonom Srebrenica".³

Rezolucija, međutim, nije odredila ni vrijeme niti način kojim bi zaštićena zona Srebrenica ponovno bila uspostavljena. Rusija i Kina su eksplicitno bile protiv upotrebe sile, no ni predstavnici ostalih zemalja članica Vijeća sigurnosti nisu predložili ništa konkretno kako bi Rezolucija bila provedena.

Vrlo je važno istaći da ni ovaj dokument ni jednom riječju ne pominje sudbinu izbjeglica u Potočarima, kao ni sudbinu muškaraca i dječaka, njih između 12 i 15 hiljada, koji su se pokušavali probiti do teritorija pod kontrolom legalne bosanskohercegovačke vlade.

Kad je riječ o diplomatskim aktivnostima aktera zvaničnog Sarajeva, iz intervju sa Hasanom Nuhanovićem, koji je radio kao prevodilac za pripadnike Holandskog bataljona UN-a i koji je u srebreničkom genocidu izgubio roditelje i brata, saznajemo sljedeće:

3 www.nato.int/ifor/un/u950712a.htm

Hasan Nuhanović prisustvovao je telefonskom razgovoru koji je sa tadašnjim predsjednikom Predsjedništva BiH Alijom Izetbegovićem obavio načelnik Općine Srebrenica desetog jula 1995. godine u večernjim satima, u kojem ga je obavijestio o žestokim srpskim napadima na srebreničku enklavu. Nuhanović u ovom intervjuu iznosi i jednu zanimljivu priču, čiji su akteri s jedne strane bili njegov otac Ibro Nuhanović i direktor srebreničke osnovne škole Nesib Mandžić, te predstavnici Vlade BiH Hasan Muratović i Haris Silajdžić s druge strane. Razgovor je obavljen putem satelitskog telefona 12 jula.

“Obeshrabrujući, šokantan razgovor. Jedino što sam shvatio iz tog razgovora je da je mom ocu i Nesibu Mandžiću rečeno da ostanu u Srebrenici jer je Vlada BiH u stalnom kontaktu sa UNPROFOR-om, te da je Vijeće sigurnosti donijelo Rezoluciju kojom se naređuje ponovna uspostava zaštićene zone Srebrenica. Mladić je već bio u Srebrenici, Bošnjaci su još bili u Potočarima, srpske snage nadomak Potočara. Iako su, iz straha da se linija prisluškuje, moj otac i Mandžić birali riječi, ja nikad nisam dobio jasne odgovore šta su Muratović i Silajdžić uradili sa informacijama koje su dobili od njih dvojice... Bez želje da im dajem alibi, ali kad su rekli da se vratimo u Srebrenicu, moguće je da su mislili na spomenutu rezoluciju Vijeća sigurnosti...”

Ovakvo ponašanje diplomacije u navedenom periodu Hasan Nuhanović tumači željom da se prioritet da mirovnim razgovorima, koji su bili u toku, a vodio ih je Karl Bildt, s ciljem stabiliziranja opće situacije i pripreme za mirovne pregovore.⁴

Neki od novinara bili su u svakodnevnom kontaktu s pojedinim predstavnicima bosanskohercegovačkih vlasti, ali i sa predstavnicima međunarodne zajednice.

4 Intervju sa Hasanom Nuhanovićem, urađen za potrebe izrade magistarskog rada.

“Čini mi se da su upravo oni prvi uspostavljali radio-vezu sa Srebrenicom, te nama novinarima omogućavali da “slušamo” taj razgovor. Ne bih danas mogla ocijeniti koliko su mi bili korisni kontakti sa predstavnicima domaće i međunarodne diplomacije. U tom momentu svaki kontakt sa domaćim ili inozemnim zvaničnicima činio mi se koristan. Nakon svega, danas mislim da je to bilo “lajanje na zvijezde”, beskorisno pričanje. Optuživali smo međunarodnu diplomaciju, bili kritični, ponekad i brutalni, no čini mi se da to nije donijelo nikakvu korist”, kaže novinarka Senka Kurt, koja je tada radila u dnevnom listu *Oslobođenje*.

Diplomacija pod “hipotekom” sukoba različitih interesa

Namjere snaga pod Mladićevom komandom su 11. jula 1995 godine bile jasne. No, njihova jasnoća neće potaknuti predstavnike međunarodne diplomacije da poduzmu bilo kakve aktivnosti kojima bi genocid bio spriječen.

Posebno su u odbijanju prvenstveno vojnih akcija bili glasni zapovjednici UN-ovih snaga raspoređenih na teritoriju BiH. Mjesec dana uoči srebreničkog genocida jedan od njih, general Bernard Janvier, zatražit će pred Vijećem sigurnosti UN-a da se Plavi šljemovi povuku iz zaštićenih zona Srebrenica i Žepa zbog činjenice da su slabo naoružani.

Suprotstavila mu se ambasadorica SAD pri UN-u Madeleine Albright i zatražila bombardiranje položaja bosanskih Srba oko zaštićene zone Srebrenica.⁵

5 Power, S. (2002), *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*, Basic Books, New York, str. 405

U tom pravcu išla su i očekivanja komande UN-ovih trupa na terenu; no, ni 11. jula, a ni u danima koji su uslijedili NATO nije uradio ništa što bi zaustavilo srpsku ofanzivu na Srebrenicu, ili barem djelomice poništilo njene rezultate. Ova je odluka dijelom pravdana i obavještajnim procjenama sa terena.

Analitičari američkih službi sigurnosti predvidjeli su da Srebrenica ne može opstati; ali kada je počeo napad, potcijenili su srpske namjere. Naime, National Intelligence Daily saopštio je CIA-i devetog jula 1995. godine da srpska ofanziva na Srebrenicu ima najvjerojatnije za cilj da kazni bosansku vladu za ofanzive u Sarajevu, pri čemu je to bio i način da izazovu prekid vatre. Desetog jula ocjena agenata CIA-e ostala je nepromijenjena: Srbi neće pokušati da osvoje Srebrenicu jer ne žele ništa da imaju sa stanovnicima u tom gradu, bili su ubijeđeni čelnici CIA-e.⁶

Stanje u Srebrenici i oko Srebrenice već 11. i 12. jula demantiralo je ocjene obavještajnih službi. Prijedlozi da se silom uzvrati na silu odbačeni su.

Dan nakon pada Srebrenice francuski predsjednik Jacques Chirac, poznat pod nadimkom Buldozer, zatražio je silom ponovno uspostavljanje "zaštićene zone". Politički lider bosanskih Srba Radovan Karadžić tu je inicijativu ismijao naglasivši: Neće biti nikakvog povlačenja jer Srebrenica nama pripada! Funkcioneri Sjedinjenih Američkih Država i Ujedinjenih nacija ocijenili su francusku ideju kao neizvodljivu. Francuski predsjednik Jacques Chirac je u telefonskom razgovoru sa američkim predsjednikom Billom Clintonom 13. jula podvukao da ga odvajanje muškaraca od žena podsjeća na Drugi svjetski rat. Moramo učiniti nešto, rekao je Jacques Chirac.

6 Isto, str. 407

*Da, moramo djelovati, odgovorio je Bill Clinton. No, riječ djelovanje je bila relativan pojam. Za Jacquesa Chiraca to je značilo upotrijebiti američke helikoptere za transport francuskih vojnika u srebreničku enklavu i oslobađanje Srebrenice. Za Billa Clintona to je, pak, predstavljalo šlampav projekat, ali na umu nije imao nikakav drugi plan. Nakon što je spustio telefonsku slušalicu, Bill Clinton je promrmljao kako izgleda da samo NATO bombardovanje daje pozitivne rezultate. Tom prilikom se obratio mladom mornaričkom oficiru – koji je bio uspostavio telefonsku vezu sa Jacquesom Chiracom – i upitao ga: Šta misliš da bi trebalo da učinimo u Bosni? Ne znam, gospodine predsjedniče, promucio je mladi oficir (...)*⁷

Deportacija srebreničkih žena i djece i humanitarna katastrofa pominjani su u izvještajima planera i nositelja međunarodne diplomacije. No, malo ko se bavio sudbinom srebreničkih muškaraca i dječaka.

UN-ov specijalni izaslanik Akashi je 14. jula, poslao u New York mlak telegram u kojem je opisao zalihe hrane i smještajne potrebe žena i djece koji stižu u Tuzlu, te poziciju holandskih talaca. Tek u osmom paragrafu, na drugoj strani, Akashi se osvrnuo na nestale muslimanske muškarce, navodeći: 'Počinjemo da primjećujemo manjak broja osoba za koje smo očekivali da će doći u Tuzlu. Nema daljih informacija o statusu približno 4.000 vojno sposobnih muškaraca (...)' Sjedinjene Američke Države, koje su neprekidno u akciji imale špijunske satelite koji su pravili pet hiljada fotografija dnevno, nisu se angažirale na dešifriranju sudbine srebreničkih muškaraca. Svaki put kada bi satelit napravio fotografiju, ona je pokrivala prostor od dvije stotine i pedeset kvadratnih kilometara. Kada su analitičari

7 Isto, str.407

shvatili šta tačno traže ili šta zapravo gledaju, fotografije su postale veoma bitan materijal. Zahvaljujući tim snimcima stručnjaci su mogli da saznaju pozicije vojnih trupa i njihovih objekata, te gdje se nalaze masovne grobnice. Satelitski snimci bili su izuzetno skupi, zbog čega su špijunske letjelice izrađivale fotografije iz takozvane perspektive podrške vojnim operacijama: 'Ove fotografije nismo analizirali za vrijeme zbijanja na terenu s ciljem da tražimo dokaze zločina; analizirali smo da li postoji rizik za NATO pilote', kaže državni podsekretar za službe sigurnosti Toby Gati.⁸

Naknadno su i neki od najviših američkih dužnosnika izrazili svojevrsno kajanje zbog oklijevanja tadašnje američke administracije u vezi s vojnom intervencijom protiv bosanskih Srba, kojom je genocid u Srebrenici mogao biti spriječen.

(...) Podsekretar Richard Holbrooke odbacio je tezu da je ono što se desilo u Srebrenici moglo iznenaditi najviše službenike administracije Billa Clintona. "Nisu nam trebale detaljne informacije kako bismo znali da se dešava nešto užasno. Ustvari, traženje informacija često je izgovor da se izbjegne ili odloži akcija. Mi smo znali šta treba raditi: da smo bombardirali tu jebenu kopilad kao što sam savjetovao da se učini u novembru 1994. i maju 1995. godine, Srebrenica se ne bi desila!", tvrdi Richard Holbrooke.⁹

8 Isto, str. 405,408

9 Isto, str. 410

Američkog potpredsjednika Ala Gorea na pokušaj konkretnijih diplomatskih aktivnosti potaklo je pitanje njegove kćerke, koja je u novinama vidjela fotografiju svoje vršnjakinje koja se objesila nakon deportacije iz Srebrenice.

'Moja kćerka, koja ima dvadeset i jednu godinu, pitala me o ovim snimcima. Šta je trebalo da joj objasnim da se nešto dešava a mi ništa ne radimo?', kaže Al Gore. Iako je izgledalo da se Al Gore protivi mišljenju Billa Clintona, svjedoci kažu da njegove izjave nisu bile toliko ciljane da preobrate predsjednikov stav koliko su bile upućene visokim oficirima Pentagona koji su bili još uvijek skeptični u pogledu korisnosti upotrebe vazdušnih snaga. *'Moja kćerka je iznenađena kako svijet dopušta da se to dešava'*, rekao je Al Gore, te nakon efektne pauze naglasio: *'A i ja sam iznenađen.'* Bill Clinton je odgovorio da će Sjedinjene Američke Države djelovati i složio se, po riječima Ala Gorea, da treba krenuti u akciju.¹⁰

*Da je njihov stav o neophodnoj oružanoj akciji bio utemeljen na dokazima o pogubljenju hiljada Bošnjaka iz 'zaštićene zone', postalo je cijelom svijetu jasno kada je bivši poljski ministar i zvaničnik Ujedinjenih nacija Tadeusz Mazowiecki 24. jula 1995. godine kazao 'kako se čini da je sedam hiljada od ukupno četrdeset hiljada stanovnika Srebrenice isparilo.'*¹¹

Republikanski senator Bobe Dole imao je ključnu ulogu u američkoj odluci da zaustavi rat u BiH, kroz spremnost na učešće u NATO udarima na srpske položaje, odluku da se legalnoj bosanskohercegovačkoj vladi ukine embargo na oružje i volju da američke kopnene trupe budu okosnica snaga koje su nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma garantirale njegovo provođenje u vojnom dijelu:

¹⁰ Isto, str. 413

¹¹ www.inter-islam.org/Pastevents/bsnaEthnClns.html

'Danas imamo vijesti o novim vojnim planovima NATO-a, ali problem nikada nisu bili planovi, već je problem bio i ostao ostvariti ih. Ova diskusija nikada nije bila fokusirana na političke opcije nego na političku volju', rekao je Bob Dole 24. jula 1995. godine. Bob Dole – a ne Bill Clinton – postao je glasnogovornik Sjedinjenih Američkih Država u vezi sa srpskom agresijom. Dvadeset i šestog jula 1995. u američkom Senatu izglasano je (sa šezdeset i devet glasova za, a dvadeset i devet protiv) da Sjedinjene Američke Države stanu s primjenom embarga na uvoz oružja za Armiju BiH. Za to su glasali skoro svi republikanski senatori (četrdeset i osam) i blizu polovina demokrata (dvadeset i jedan). Nakon ove odluke Bob Dole je kazao: 'Ovo nije samo odluka o Bosni, ovo je odluka o Americi, odluka o onome što predstavljamo, o našoj humanosti i o našim principima.'¹²

Četrdeset i osam sati poslije, preciznije 30. avgusta 1995. godine, saveznički avioni uzletjeli su sa aerodromskih pista iz baza NATO-a i krenuli u oružanu intervenciju protiv srpske vojske. Bob Dole je pridobio glasove dvadeset i osam republikanaca za podršku Billu Clintonu. Senat je izglasao slanje američkih trupa u Bosnu i Hercegovinu: šezdeset glasova je bilo ZA, trideset i devet PROTIV. U novembru 1997. godine Bob Dole je, prihvatajući funkciju predsjednika Komisije za nestale osobe, kazao: 'Neki bi se mogli pitati, a neki se već pitaju zašto smo uopće angažirani u Bosni i Hercegovini. Mislim da je odgovor veoma jednostavan: zato što smo lider svijeta!'¹³

12 www.accessmylibrary.com/archive/5473.../july-1995.html

13 Power, S. (2002), *nav. djelo*, str 441

Ova izjava senatora Dolea najbolje ilustrira da se svjetska diplomacija pitanjem Srebrenice, ali općenito i cijele BiH – a kroz institucionalno traganje za nestalim osobama – počinje baviti tek nakon sagledavanja posljedica srebreničkog genocida, odnosno posljedica ratnih dešavanja na cijelom teritoriju BiH u periodu od 1992. do 1995. godine.

Ključna pitanja koja bi mogla objasniti izostanak leaderske pozicije američke diplomacije neposredno i u toku samog činenja genocida u Srebrenici jesu:

Šta su SAD mogle uraditi?

Zbog čega SAD nisu iskoristile mehanizme koji su im bili na raspolaganju kako bi spriječile genocid u Srebrenici?

Samantha Power nudi moguće odgovore na ova pitanja:

SAD su mogle uraditi mnogo: Mogle su iskoristiti srpski napad na Srebrenicu i strašne televizijske prizore da ubijede svoje evropske saveznike da promijene pravila, i to hitno. Mogle su Srbima oko Srebrenice i drugdje u BiH zaprijetiti bombardiranjem ukoliko njihove trupe ne napuste enklavu, ne vrate muškarce neozlijeđene, ili u najmanju ruku ne prestanu bombardirati muslimane koji su kroz šume pokušavali pobjeći. Mogle su djelovati preventivno, upozoravajući Srbe da će se suočiti sa osvetom ukoliko se pojave u Žepi, sigurnoj zoni južno od Srebrenice, u kojoj je živjelo 16.000 nezaštićenih muslimana. Ukoliko SAD ne bi dobile podršku za tako agresivan odgovor, i ukoliko bi njihovi saveznici odbili da podrže bombardiranje, viši američki zvaničnici mogli su barem opstanak muslimanskih muškaraca postaviti kao svoj diplomatski prioritet. Mogli su upozoriti

predsjednika Srbije Slobodana Miloševića da će se ekonomske sankcije pooštriti i produžiti ukoliko Mladić bude loše postupao s muškarcima koje je zarobio. Mogli su pažljivo locirati zarobljenike kako bi Mladiću, Krstiću i drugim srpskim oficirima poslali signal da ih nadgledaju. Ali, SAD nisu uradile ništa od ovoga. Američki odgovor je slijedio veoma poznatu šemu: prije i tokom srpskog napada američki zakonodavci (kao i bosanski civili) ponovo su otkrili svoju sklonost namaštavanju stvari. Neopravdano su vjerovali u diplomaciju i razum, pribjegli mjerama koje bi bolje odgovarale 'posljednjem ratu'. Ali glavna razlika između Srebrenice i prethodnih genocida u 20. stoljeću leži u tome da su masakri ojačali lobiranje za intervenciju i razumijevanje, koji su već sazrijevali u Clintonovoj administraciji, da je američka politika neuključivanja u konflikt postala politički neodrživa. Stoga su, nakon najtežeg genocida u bosanskom ratu, a zahvaljujući zakašnjelom vođstvu Amerike, NATO-ovi avioni počeli trosedmičnu kampanju bombardiranja pozicija bosanskih Srba, koja je uveliko doprinijela okončanju bosanskoga rata.¹⁴

Dakle, većina događaja koje opisuje Samantha Power – ali i brojni dokazi o obavještajnim podacima kojima su raspolagali tadašnji donositelji odluka o vojnoj intervenciji a koji nisu prezentirani javnosti – dokazuje kako je diplomacija tog vremena još bila daleko od medijske, i još uvijek usmjerena na diplomatske aktivnosti zatvorenog tipa, zasnovane na obavještajnim podacima, a tek u iznimnim situacijama¹⁵ na medijskim izvještajima. "Bio je to krvav, ali tehnološki primitivan rat. Ono što se događalo na bosanskoj zemlji svakog su dana mogli vidjeti oficiri CIA-e u svojim vaašingtonskim uredima. I ne samo oni. Prisluškivanjem i

14 Power, S. (2002), *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*, Basic Books, New York, str. 392-393.

15 Kao što je ona sa kćerkom Ala Gorea i fotografijama srebreničkih žena.

nadgledanjem pokreta trupa u BiH bavili su se obavještajci svih relevantnih službi. Ti snimci su na kraju zaustavili rat. Pitanje je, međutim, zašto ga nisu zaustavili na početku. Još 1992. godine sve je uredno snimljeno.”¹⁶

To što je tada snimljeno, međutim, u medijima je objavljeno tek mnogo kasnije, kada se svijet, pa tako i diplomati počinju baviti posljedicama genocida u Srebrenici.

I tek kad se počela baviti posljedicama genocida, diplomacija je počela da se preobražava iz zatvorenog u otvoreni tip. Takva, zakasnjela diplomacija neće spasiti srebreničke živote. No, njeno će otvaranje, barem jednim dijelom, doprinijeti da se rat u Bosni i Hercegovini zaustavi.

Da je diplomacija u slučaju Srebrenica bila pod “hipotekom” različitih sukoba, ilustrira i izjava tadašnjeg medijatora Evropske unije za Balkan Carla Bildta. Na sastanku Ministarskog vijeća EU održanom 19. jula 1995. u Ženevi Bildt “više kritičnosti i odgovornosti za pad Srebrenice pripisuje ofanzivnim akcijama Armije BiH i HVO, naglašavajući da se bosanski Srbi istinski zalažu za obustavu neprijateljstava”.¹⁷

Ostat će zapamćeno i Bildtovo pismo Slobodanu Miloševiću, poslano 11. jula 1995., na sam dan pada Srebrenice. “Dragi Predsjedniče! Kada se ponovo sastanemo u petak, postoji opasnost da ćemo se sastati u sasvim drugačijoj situaciji, i to takvoj da će biti mnogo teže ostvariti napredak u pitanjima u vezi s kojima smatram da smo obojica uvjereni da je potrebno ostvariti napredak.”

16 Azinović, V., “Nebo nad Bosnom”, *BH Dani*, 27. juli 2001.

17 *Večernji list*, Zagreb, 06.12. 2009.

Nositelji diplomatskih aktivnosti, što je vidljivo i iz navedenog pisma, djelomice su bili svjesni mogućih razmjera stradanja u Srebrenici u sedmicama koje su dolazile, ali nisu uspijevali pronaći način da stradanje spriječe.

“Pismo je, prije svega, ilustracija da je Carl Bildt imao nekih najava da stvari mogu krenuti u pravcu koji je neprihvatljiv, neodrživ, nehuman, i da je to pokušao spriječiti na svoj način – ali s Miloševićem na takav način nije bilo moguće raditi. Iz ovog pisma proizlazi da je u to vrijeme, tj. u periodu švedskog predsjedavanja Evropskom unijom i Bildt vjerovao da sve poteze vuče Milošević lično. Bildt nije bio svjestan da ne ide korak ispred događaja nego iza njih”, tvrdi Jelko Kacin, zastupnik u Evropskom parlamentu, u jednom novinskom intervjuu iz januara 2010. godine.

Treba podsjetiti i na činjenicu da je sedam dana prije pada Srebrenice Carl Bildt posjetio Tuzlu i da se kod Seada Avdića, jednog od tadašnjih lokalnih funkcionera, raspitivao o smještajnim kapacitetima Tuzle, za slučaj novog vala izbjeglica u pravcu ovog grada.

Dakle, zapažanja Samantha Power o različitim interesnim sferama unutar same američke politike – na relaciji pozicija-opozicija, pa diplomatska mimoilaženja i nesnalaženja u diplomatskim pregovorima sa evropskim saveznicima, uz dodatnu ilustraciju o ponašanju tadašnjeg medijatora EU za Balkan Carla Bildta – govore u prilog činjenici da je diplomacija u slučaju Srebrenice bila uvjetovana sukobima različitih interesa iz više razloga:

- Nije postojao jedinstven unutarnji američki stav o Srebrenici i o načinu reakcije na genocid koji je počeo.

- Nije bilo stvarnih informacija o događajima na terenu, što ilustrira telefonski razgovor tadašnjeg američkog predsjednika Billa Clintona sa mladim mornaričkim oficirrom pripadnikom američke Šeste flote.
- Nije postojala strategija u odnosu između američkih i evropskih saveznika u slučaju Srebrenica.
- Nije postojala strategija unutar same Evropske unije: dok, s jedne strane, francuski predsjednik Jacques Chirac traži vojnu intervenciju, medijator EU za Balkan Carl Bildt već je obavio istraživanje smještajnih kapaciteta za buduće izbjeglice iz Srebrenice.
- Pad Srebrenice prihvaćen je kao gotov čin već 11. jula 1995., što se može ilustrirati Bildtovim pismom Slobodanu Miloševiću.

Većina ovih saznanja u javnost će dospjeti tek nekoliko godina nakon počinjenog genocida. Upravo ta činjenica potvrđuje da diplomacija u slučaju Srebrenica jeste bila zatvorenog tipa, bez obzira da li se radi o pokušajima diplomatskih aktivnosti opisanih u knjizi Samantha Power, ili je riječ o pragmatičnim diplomatskim "rješenjima" Carla Bildta, koja su očigledno bila zasnovana na saznanjima da će Srebrenica pasti.

Medijsko izvještavanje i genocid u Srebrenici

Krajem 20. stoljeća mediji su počeli da žive od konflikata a ne od otkrića. Prenošnje informacija o Srebrenici i u vezi sa Srebrenicom u periodu juli-oktobar 1995. zapravo potvrđuje tu tvrdnju.

Ipak, medijsko izvještavanje o genocidu u Srebrenici 1995. bilo je usmjereno na prenošenje događaja s terena, ne samo kad je riječ o bosanskohercegovačkim medijima nego i o medijima iz regiona i svjetskim medijima. Važno je napomenuti da su lokalni i regionalni mediji u velikom broju slučajeva prenosili vijesti svjetskih agencija i globalnih medija, "prilagođavajući" ih svojoj verziji istine o Srebrenici.¹⁸

*Većina medija ignorira konflikte dokle god može, a kada to više ne može, onda se u najboljem slučaju izvještava o posljedicama. Rijetko koji medij pokriva sukob u njegovoj najnasilnijoj fazi.*¹⁹

Čini se da je Srebrenica tu bila izuzetak. Mediji jesu pratili najnasilniju fazu, ali u okvirima u kojima je to bilo moguće.

18 Korištenje pojmova: "oslobođena Srebrenica" i sl.

19 Peter Viggo Jakobsen: *Focus on the CNN Effect Misses the Point: The Real Media Impact on Conflict Management is Invisible and Indirect*, dostupno na: <http://www.jpr.sagepub.com/content/37/2/131>

Analiza medijskog izvještavanja o genocidu u Srebrenici najprije je moguća kroz analizu sadržaja objavljenih u printanim medijima, koji su u arhivama dostupniji u odnosu na video materijale. Televizijske kuće su u tom periodu, usljed potpune medijske blokade područja Srebrenice, uglavnom prenosile agencijske vijesti, a video materijali koji su bili dostupni podrazumijevali su strogu selektivnost jer su pristup srebreničkom području sve do početka 1997. godine imali isključivo mediji s područja pod srpskom kontrolom i elektronski mediji iz Srbije.²⁰ Svjetske televizijske kuće, kao i one koje su djelovale na teritoriju pod kontrolom legalnih bosanskohercegovačkih vlasti, imale su mogućnost izvještavanja samo iz onih područja BiH gdje su bili smješteni srebrenički prognanici, pa su se njihovi izvještaji bazirali na svjedočenjima preživjelih. Ova su svjedočenja, po prirodi stvari, bila selektivna, te uzrokovana nepoznavanjem činjenica o onome šta se tačno dešavalo muškarcima i dječacima koji su iz Srebrenice krenuli ka teritoriju pod kontrolom Vlade RBiH. Čak ni svjedočenja onih koji su uspjeli doći do slobodnih teritorija nisu ni u približnoj mjeri mogla oslikati razmjere zločina počinjenog nad bošnjačkim muškarcima i dječacima Srebrenice.

Ako bismo u najkraćem htjeli uspostaviti hronologiju odnosa medija i diplomacije, onda bi se moglo reći da se medijski interes za dešavanja u Srebrenici i oko Srebrenice do uspostavljanja tzv. zaštićene zone UN-a u srebreničkoj regiji aprila 1993. uglavnom zadržavao na prenošenju informacija sa terena, slično načinu na koji su plasirane informacije i iz ostalih dijelova istočne Bosne, posebno u prvih nekoliko mjeseci rata. U prvim mjesecima 1993. medijski interes za ovaj dio BiH raste zbog činjenice da Srebrenica, uz Žepu i Goražde, predstavlja jedini prostor

²⁰ Što je zapravo svojevrsna preteča *embedded novinarstva* kakvom smo kasnije svjedočili u Iraku i Afganistanu.

pod kontrolom legalnih bosanskohercegovačkih vlasti. Istovremeno, ovaj prostor postaje medijski interesantan i zbog velike humanitarne katastrofe, koja se ogledala u koncentraciji velikog broja izbjeglica iz drugih dijelova istočne Bosne na relativno malom prostoru, a uvjetovanoj vojnim akcijama i nedostatkom hrane, energenata i lijekova. No, ukoliko govorimo o medijskom uticaju na proglašenje Srebrenice zaštićenom zonom UN-a, on je – što su pokazali i primjeri navedeni u radu – prilično skroman, no u svakom slučaju značajniji i veći negoli medijski uticaj na diplomatske odluke u julu 1995. godine.²¹

Diplomatske aktivnosti vezane za Srebrenicu jula 1995. bile su zatvorenog tipa, te ih u samom momentu genocida skoro nije ni bilo: od početka pa do polovine jula 1995. bile su sasvim skromne, a bazirale su se na informacijama s terena koje su u različite centre slali zapovjednici međunarodnih mirovnih snaga raspoređeni u BiH. U danima neposredno pred pad Srebrenice glavni izvor informacija za nositelje međunarodnih diplomatskih aktivnosti bio je zapovjednik Holandskog bataljona UNPROFOR-a. Depeše koje su iz Srebrenice išle ka holandskom ministarstvu odbrane, a odatle u središte NATO-a u Briselu te UN-a u Njujorku, skoro da nisu sadržavale nikakve informacije o stradanju stanovništva srebreničke enklave. Prve informacije o stradanju Srebreničana putem ovih depeša stižu tek 13. jula navečer.

21 Ovaj se zaključak u prvom redu odnosi na medije koji su izvještavali sa teritorija pod kontrolom Armije RBiH, te u nešto manjoj mjeri svjetske medije, tj. medije koji djeluju u zemljama zapadne demokratije.

S druge strane, potpuna medijska blokada Srebrenice stvorila je medijski vakuum 9, 10, 11, 12. i 13. jula, kada priliku za izvještavanje dobivaju tek mediji sa tada okupiranih dijelova BiH i mediji iz susjedne Srbije. No, ovi se medijski izvještaji mogu označiti tek kao propaganda, koja je imala za cilj prikazati sljedeće: "oslobađanje" Srebrenice i prekidanje "terora" nad srpskim civilima koje su vršile "muslimanske" snage iz zaštićene zone.

U ovim je izvještajima general VRS Ratko Mladić, optužen pred Haškim tribunalom za genocid u Srebrenici, prikazan kao oficir koji poštuje najviša moralna načela vojne profesije: video snimci pokazuju ga kako dijeli čokolade i bombone bošnjačkoj djeci koja su utočište potražila u bivšoj tvornici akumulatora gdje je bio smješten holandski bataljon UNPROFOR-a. On govori o evakuaciji žena i djece autobusima na teritorije općina Kladanj, Kalesija i Tuzla, pod kontrolom ARBiH.

U ovim se izvještajima, međutim, skoro nikako ne spominje sudbina bošnjačkih muškaraca i dječaka koji su spas potražili u pokušaju da se probiju do slobodnih teritorija.

Ostali mediji, sve do dolaska prvih prognanika, žena i djece, nisu imali mogućnost čak ni posrednog, a kamoli neposrednog izvještavanja o dešavanjima u Srebrenici u spomenutih nekoliko dana.

Prva svjedočenja prognanih prenose svi relevantni domaći i svjetski mediji. No, to medije i dalje ostavlja izvan dometa diplomatskih aktivnosti koje, počevši od 13. jula, još jednom pokazuju koliki je obim neslaganja ključnih sila i međunarodnih organizacija u vezi s pitanjima koja se odnose na bosanski rat i na način da se on zaustavi. Diplomacija je i dalje zatvorenog tipa, duboka razmimoilaženja ključnih partnera ne

uspijevaju doprijeti do javnosti, mediji su isključeni iz procesa koji bi pomogao donošenju diplomatskih odluka, dok se te odluke i dalje zadržavaju na formalnim zahtjevima za prekid ratnih djestava.

Pojedinačne diplomatske inicijative – kao što je ona tadašnjeg francuskog predsjednika Jacquesa Chiraca o neophodnosti ponovnog uspostavljanja zaštićene zone UN-a vojnim putem – doživljavaju neuspjeh. Diplomacija se tih dana zadržava tek na analizama vlastitoga neuspjeha: pogrešne informacije sa terena, pogrešne pretpostavke sigurnosno-obavještajnih službi da vojne snage bosanskih Srba ne namjeravaju zauzeti Srebrenicu, pogrešna procjena da neće biti masovnih egzekucija zarobljenih bošnjačkih muškaraca i dječaka... Sve navedeno temeljne su karakteristike diplomacije julske dana 1995. godine.

U ovakvom diplomatskom haosu, očigledno, nije bilo mjesta za novinare i medije. Kad je o medijima i diplomatima riječ, novinari su tih dana bili u prilici tek da prenesu patetične stavove svjetskih državnika i visoko pozicioniranih dužnosnika ključnih međunarodnih organizacija o stravičnim dešavanjima u Srebrenici i oko Srebrenice.

Također, mediji su se bavili produciranjem određene vrste osvrta u kojima, osim općepoznatih činjenica, još nema konkretnih materijalnih dokaza o stravičnom zločinu koji se desio u Srebrenici. U tim osvrtima tek se naziru razmjere srebreničke tragedije; oni na najbolji način dovode u korelaciju pojmove "diplomatske aktivnosti" i "izvještavanje".

U značajnom broju objavljenih tekstova i članaka nastalih posebno u periodu od 11. pa do kraja jula 1995. godine autori, zapravo, dokazuju da je diplomacija u slučaju Srebrenica, posebno u vrijeme srebreničkog genocida, bila zatvorenog tipa.

U isto vrijeme počinju prve egzekucije srebreničkih muškaraca i dječaka; prvi preživjeli uspijevaju doći do teritorija pod kontrolom Armije RBiH. Njihova svjedočenja predmetom su velikog medijskog interesa. No, to i dalje ne dovodi ni do kakvih diplomatskih aktivnosti čiji je cilj sprječavanje srpskih snaga u činjenju genocida.

Mozaik činjenica počinje da se sklapa: Srebrenica je pala; političko i vojno vođstvo bosanskih Srba, potpomognuto zvaničnim Beogradom, u tom je momentu, bez ikakvih posljedica, u potpunosti prekršilo Sporazum o uspostavljanju Srebrenice kao sigurne zone UN-a; svi stanovnici Srebrenice su protjerani; nad muškim dijelom srebreničkog stanovništva počinje masovni zločin.

Za sve navedeno javljaju se jasni dokazi. Ali diplomacija ne čini ništa da barem dio muškaraca i dječaka bude spašen.

Uzroke ovakvom ponašanju svjetske diplomacije moguće je naći u sljedećem:

- Kontinuitet odnosa svjetskih sila spram bosanskog pitanja, što je uvjetovano kako nepostojanjem jasnog interesa da se BiH očuva kao jedinstvena država tako i dubokim neslaganjem unutar same međunarodne zajednice o modalitetima na koje rat treba biti prekinut i kakvo ustrojstvo BiH treba podržati.
- Nerazumijevanje stvarnih namjera srpskog rukovodstva na Palama i u Beogradu spram bošnjačkog stanovništva, kako u samoj Srebrenici tako i u cijeloj BiH.
- Linija manjeg otpora i priklanjanje pragmatičnim rješenjima bez obzira na cijenu koja se takvim rješenjima plaća. U konkretnom slučaju, riječ je o životima skoro 9.000 ljudi.

Sve ovo ne mora imati izravne veze sa nedjelovanjem međunarodne zajednice zbog činjenice da su žrtve genocida Bošnjaci, ali ostavlja dovoljno prostora za spekulacije pristalicama teorije zavjere prema kojoj je pripadnost žrtava muslimanskom kulturno-povijesnom habitusu ključni uzrok odsustva konkretne međunarodne akcije sve od aprila 1992. pa do septembra 1995. godine.

No, stalni medijski izvještaji o srebreničkom genocidu, svjedočenja prognanih žena i djece, svjedočenja preživjelih muškaraca, prvi jasni dokazi o egzekucijama, prvi materijalni dokazi o masovnim grobnicama – sve će to Srebrenicu korak po korak smjestiti u sferu interesa diplomacije, ponajprije američke. Desetog augusta 1995., nakon što su SAD objavile prve satelitske snimke masovne grobnice u mjestu Nova Kasaba, početak će nova faza u odnosima medija i diplomacije u vezi sa srebreničkim genocidom.

Odluka vlade SAD-a da javnosti ponudi dokaze o počinjenom masakru, iz ma kojih razloga donesena, pomogla je da se karakter zločina počinjenog u Srebrenici ispravno okarakterizira kao genocid. Članak o razmjerama zločina koji je, uz pomenute satelitske snimke, 18. avgusta 1995. u dnevnom listu *Christian Science Monitor* objavio Amerikanac David Rhode, bit će svojevrsna medijsko-diplomatska prekretnica: nastao kao diplomatsko-medijski produkt, ovaj će članak na djelovanje potaknuti i medije i diplomaciju.

Dakle, period nakon otkrivanja prvih satelitskih snimaka masovnih grobnica nesumnjivo je, posredstvom medija, potaknuo otvaranje diplomacije, tj. njeno skretanje ka diplomaciji otvorenog tipa. Iako je slijed događaja od početka augusta (hrvatska vojna akcija Oluja, oslobodilačke akcije Armije RBiH, zračni udari NATO-a na položaje vojske bosanskih Srba, okončanje vojnih akcija u oktobru 1995. i diplomatsko-političke pripreme za potpisivanje Dejtonskog mirovnog sporazuma)

do polovine novembra 1995. godine pažnju medija i diplomacije često odvrćao od Srebrenice, ovaj je period presudan za stvaranje temelja za ono što će se moći nazvati medijskom diplomacijom.

Diplomacija će, pak, kad je o Srebrenici riječ, Dejtonskim mirovnim sporazumom opet pribjeći pragmatizmu.

Mediji na brisanom prostoru: između negacije i afirmacije

Na ovom se mjestu čini važnim posebno ukazati na pristup srbijanskih medija, jer će njihov odnos prema srebreničkom genocidu, svih ovih godina, biti zapravo lakmus papir odnosa srbijanske javnosti prema ovom pitanju, koje će još dugo godina opterećivati odnose BiH i Srbije.

Tamara Skrozza, novinarka i medijska analitičarka, o tome kaže:

“U tom momentu, razuman čitatelj medija pod državnom kontrolom mogao bi doći do sljedećih zaključaka: nije bilo zločina, teroristi su naprosto otjerani, postojali su neki satelitski snimci, ali ko zna šta je bilo na njima, i u svakom slučaju su bili falsifikat, Muslimani su ubijali jedni druge, ubijali su ih Srbi isprovocirani njihovim napadima, Muslimane su ubijali holandski vojnici, neke od žrtava bile su ‘navodne žrtve’.

Kada je postalo jasno da bi svaka nova teorija mogla biti više nego suvišna, počelo je brojanje srpskih tijela, a sve što se odnosilo na muslimanske žrtve stavljano je pod navodnike.

Sve ovo upućuje na zaključak da ljudi ovdje čitaju pogrešne novine, da samo neki, zaista, nisu željeli da budu informirani, ali i da je nekoliko hiljada leševa previše da bi se odjednom progutalo, čak i za one koji su navikli jesti sve.”

Mediji iz Srbije, posebno oni pod kontrolom države, dugo su vremena imali, posebno u periodu na koje se ovo istraživanje odnosi, potpuno negatorski stav spram genocida u Srebrenici. S vremenom se taj odnos unekoliko mijenja. Hasan Nuhanović u vezi s tim navodi:

“Posljednjih nekoliko godina, posebno nakon prikazivanja filma u kojem se dešava egzekucija uživo, strijeljanje šestorice srebreničkih dječaka i mladića, koje su počinili pripadnici srbijanske vojne formacije Škorpioni, stvari se polako mijenjaju. Dio javnosti u Srbiji ipak počinje razumijevati šta se u Srebrenici desilo. Ja bih im dao i jedan savjet: citirajte presude Međunarodnog suda za ratne zločine koje se odnose na Srebrenicu; govorit ćete istinu, a istovremeno zaštititi sebe (...)”

U ovom kontekstu važno je osvrnuti se i na izvještavanje medija iz RS, iako izvan vremenskog okvira istraživanja, zbog njihove važnosti za ukupne unutarne odnose u BiH, a koji su često uvjetovani srebreničkim dešavanjima.

“Izvještavanje medija u Republici Srpskoj uopšte o zločinima koje je počinila srpska strana, odnosno njene formacije, pojedinci i donosioci odluka, prolazilo je kroz različite faze. Godinama se također ovdašnja javnost ignorantski odnosila prema zločinu koje su počinili pripadnici srpskog naroda. Tek se prvi zaokret, istina mali, desio nakon prikazivanja filma o Škorpionima. Prvi put tad su građani ovog entiteta bili suočeni na TV ekranu sa onim što se godinama negiralo i poricalo, kao da se nikad nije desilo. Ili je pak relativizovano time što je genocid u Srebrenici “pravdan” zločinima počinjenim nad Srbima i prihvatana kao takav.”²²

22 Tome svjedoči naslov iz *Glasa Srpske* od 25.3. 2010. “Milorad Dodik: Srebrenica ne može biti izdvojeno mjesto stradanja”

U posljednjih nekoliko godina u političkoj sferi došlo je do javnog osporavanja i negiranja genocida u Srebrenici, što nije ostalo bez posljedica u izvještavanju medija, posebno onih koji su bliski vlastima u RS-u.²³

Usvajanje Deklaracije o Srebrenici u srbijanskoj Narodnoj skupštini ovdje je više otvorilo pitanje poremećenih odnosa između Beograda i Banjaluke nego što je otvorilo mogućnost da se i Srbi iz Republike Srpske odrede prema srebreničkom zločinu. Sve ovo je izazvalo burne reakcije nevladinih organizacija, poput udruženja boraca, žrtava rata, nestalih, logoraša i dr. koje su bile u centru medijskog izvještavanja. One su bile kudikamo glasnije nego oni malobrojni koji su zahtijevali jasno određivanje prema genocidu u Srebrenici. Bojim se da je takvih u RS-u vrlo malo.²⁴ Čak i kad sa institucionalnih mjesta dođe zahtjev ili apel da se suočimo sa Srebrenicom, kao što je to 2004. godine uradio tadašnji predsjednik Republike Srpske Dragan Čavić, vidimo da se završi okončanjem njegove političke karijere. Barem u tom trenutku javnog progovaranja i iskazivanja stava prema Srebrenici Čavića u tome nisu dovoljno pratile društvene, političke, intelektualne, ali ni medijske elite.”²⁵

Kod medija u RS i u Srbiji još uvijek je evidentan medijski pokušaj relativiziranja genocida u Srebrenici zloupotrebom profesionalnih standarda, čak i prilikom izvještavanja sa suđenja za ratne zločine na lokalnim sudovima u Srbiji.

23 Dodik: "U Srebrenici se dogodio zločin velikih razmjera, ali to nije genocid", *Novosti*, 12. juli 2010, Milorad Dodik: "Previše politike u Srebrenici", *Nezavisne novine*, 4. maj 2007.

24 Deklaracija o Srebrenici – pogled iz RS: Istorijska greška Srbije. Milorad Dodik je izrazio bojazan da će ovakav akt biti pogrešno interpretiran i protumačen kao dokaz kolektivne krivice jednog naroda; Branislav Dukić, predsjednik Saveza logoraša RS, "Deklaracija o Srebrenici - Licemjerstvo braće preko Drine", *Glas Srpske*, 1. april 2010.

25 Tanja Topić, intervju urađen za potrebe izrade magistarskog rada.

Analizirajući pisanje srbijanskih printanih medija *Politika*, *Blic*, *Danas*, *Press*, *Večernje novosti*, *Kurir*, *Vreme*, i *Evropa*, od novembra 2005. do aprila 2007. godine (ukupno 194 članka) Helena Zdravković Zonta ukazuje na neke opće trendove u načinu na koji su ovi mediji izvještavali sa suđenja za zločine počinjene u BiH.²⁶

- Suđenjima se ne daje dovoljno prostora i pažnje u srbijanskim medijima;
- Izvještavanje nije praćeno društvenim dijalogom o zločinima i odgovornosti države;
- Nema interesa za žrtve niti implikacija događaja za buduće generacije;
- Izvještavanje karakterizira uglavnom prenošenje zvaničnih izjava i davanje ogromnog prostora optuženim za najgora ratna zločine kako bi iznijeli svoju odbranu;
- Izvještaji se ne osvrću mnogo na zločinačke aktivnosti optuženih, već skreću pažnju javnosti na prilično romantiziranu verziju njihove ratne prošlosti, prenoseći njihove izjave kojima negiraju svoju krivicu i odgovornost i prenoseći opširne intervjue o patriotizmu i hrabrosti optuženih.²⁷

26 Zdravković-Zonta, Helena (2011), *Media, Nationalism and War Crimes: The Scorpion Case*, RRPP Conference Proceedings "Social, Political and Economic Change in the Western Balkans", <http://www.rppp-westernbalkans.net>

27 *Isto*, str. 2.

Cilj magistarskog rada čiji su izvodi, u skraćenom obliku, predstavljani u ovom poglavlju, bio je tragati za odgovorom u kojoj su mjeri mediji koji su izvještavali o Srebrenici neposredno prije, tokom i nakon genocida utjecali na one koji su donosili političke i vojne odluke u vezi sa Srebrenicom.

Ključno pitanje bilo je: da li se medijsko izvještavanje o srebreničkom genocidu i posljedicama genocida u periodu juli-oktobar 1995. godine kretalo u rasponu od pukog prenošenja događaja (mediji kao izvjestitelji), do pokušaja utjecaja na ishod diplomatskih aktivnosti i pregovora vezanih za Srebrenicu (mediji kao akteri ili medijska diplomacija)? Također, bilo je važno odgovoriti na pitanje: da li su se diplomatske aktivnosti mijenjale od diplomacije zatvorenog tipa ka diplomaciji otvorenog tipa, te kakav je bio utjecaj medija na ishod diplomatskih aktivnosti?

Istraživanja su nas dovela do sljedećih zaključaka:

- Diplomatske aktivnosti vezane za genocid u Srebrenici u julu 1995. godine bile su isključivo organizirane kao diplomacija zatvorenog tipa, koja nije imala nikakvog utjecaja na vojno sprječavanje genocida.
- U kriznim situacijama, kakva je bila ona u Srebrenici u julu 1995. godine, mediji su djelovali kao prenositelji događaja, odnosno bilo je onemogućeno učešće medija u bilo kakvim vojnim ili političkim pregovorima vezanim za događaje na terenu.
- Tek baveći se posljedicama genocida u Srebrenici, mediji pribjegavaju većem utjecaju na diplomatske pregovore, odnosno na djelu je medijska diplomacija.

- I nakon 1995. godine pojedini mediji, posebno iz Srbije i posebno oni pod državnom kontrolom, nastavljaju sa relativiziranjem zločina. Ovo se relativiziranje posebno ogleda u uvođenju "druge strane", odnosno "drugog ili drugačijeg mišljenja" kojim se počinjeni genocid negira. Pri tome se masovne egzekucije više ne spore, ali se dovodi u pitanje broj ubijenih, te nalaze razlozi kao svojevrsno opravdanje za počinjene zločine.²⁸

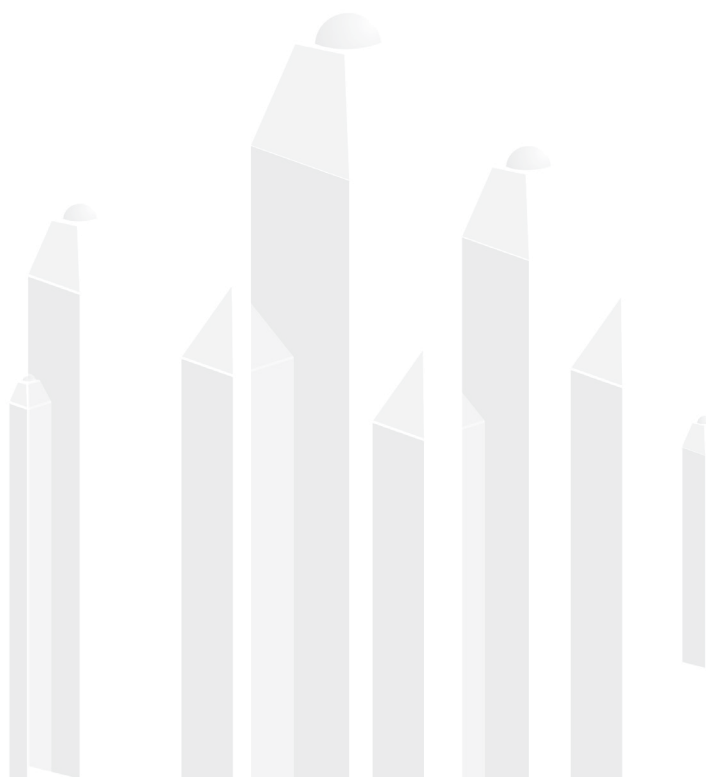
Danas, diplomatske i medijske aktivnosti svojim se najvećim dijelom odnose na važnost očuvanja kulture sjećanja. No, mora se istaći da u značajnom dijelu srbijanske javnosti – čiji se stavovi nesumnjivo i dalje formiraju pod utjecajem glavnih srbijanskih medija – relativiziranje počinjenog zločina i dalje ostaje glavna karakteristika, uz pokušaj potenciranja "balansa" u obimu i kvalifikaciji zločina.

Kako primjećuje Zlatko Paković, kolumnista beogradskog dnevnog lista *Danas*, "Pitanje druge strane danas je manipulativno, stoga što se drugom stranom imenuju pogrešni subjekti (...) Druga strana je i sama unutar teme o kojoj se debatuje, pa tako kad govorimo o srebreničkom genocidu, onda nam mora biti jasno da drugu stranu ne predstavljaju zločinci i njihovi zastupnici, nego oni među preživjelim žrtvama i njihovim zastupnicima, koji, na primjer, opraštaju zločin u odnosu na one koji ga ne žele oprostiti. Naravno, pravna sankcija za zločince izvan je debate."²⁹

28 U junu 2011. godine beogradska TV kuća B92 emitirala je debatu o Deklaraciji o zločinu u Srebrenici, koju je usvojila Narodna skupština Srbije. Tokom debate predstavnici Srpske radikalne stranke negirali su da se u Potočarima uopće desio masakr, te kazali kako je broj ubijenih u Srebrenici najmanje dvadeset puta manji.

29 *Danas*, 24. juni 2011., str. 17.

Srebrenica sasvim lično

Svako ko se na ovaj ili onaj način (bilo medijski ili znanstveno) bavio Srebrenicom, ili je tek pokušavao razumjeti šta se i zašto u njoj dogodilo, zna da je nemoguće ne razviti poseban odnos prema tom prostoru i ljudima. Srebrenica je više od činjenica, više od interpretacija i više od faktografije. Zato je priču o njoj nemoguće ispričati bez ličnog doživljaja i vlastitih impresija. Srebrenica sasvim lično naslov je poglavlja koje bi mogao (možda čak i morao) ispričati (i zapisati) svako ko je bar jednom boravio tamo. Ovo je jedno takvo poglavlje.

Kuća na osami

Selo Gladovići, 32 kilometra od Srebrenice, u pravcu granice sa Srbijom.

Gladovički zaselak Knezovi, dvije kuće. Jedna zaključana, u drugoj Elvis i Izudina sa sinovima: petogodišnjim Azizom i trogodišnjim Farisom.

Sjećam se kada mi je prijatelj Abdulah, prije skoro deceniju, javio da je novinama čitao priču o dvojici dječaka, dvojici braće – Elvisu i Nermisu.

Prisjećam se kako smo uz pomoć kolege Hasana Hadžića, koji je o njima pisao, odlučili da ih posjetimo.

Sjećam se prvog dolaska u Knezove: dječaci, sami, u čvrstoj odluci da ostanu na babovini.

Teška je bila njihova sudbina.

Otac nestao nakon pada Srebrenice, majka otišla svojim putem, a nena, koja je o njima brinula, umire početkom 1996. godine. Njih dvojica završavaju u dječijem domu Turija kraj Lukavca.

Pričaju mi tada, kad smo se prvi put vidjeli, da su se u domu lijepo brinuli o njima.

Ali želja za povratkom, ma koliko to danas nekima izgleda kao obična i mnogo puta korištena fraza, bila je jača.

I polako počinju graditi svoj novi dom, na ruševinama starog. Sjećam se Amininih, Abdulahovih i mojih dolazaka u Knezove. Prvih TV priča o njima, nekih sjajnih ljudi koji su se javili poslije toga, a posebno Kozarčanina Eniza.

Sjećam se kad me prije šest i po godina nazvao Elvis, tada dvadesetdvo-godišnjak, da mi kaže da se ženi. Pitam ga: "Ko je mlada?"

Odgovara: "Fina je, zove se Izudina, iz našeg je kraja, iz Prohića, ima 16 godina..."

Preduhitrio me u mom sljedećem pitanju i dodao: "Zna joj mati, rekla je da se može udat, a babe joj nema. Kreno preko šume, devedespete, nije došo, ko ni moj babo..."

U međuvremenu, Nermis završio zanat, ponešto radi, snalazi se.

Elvis ustrajava u ostanku na imanju sa svojom Izudinom. Prije pet godina rodio im se Aziz, prije tri Faris.

Ove godine, bez obzira na sušu, rodilo žito. Izudina mi kaže da su našli tonu i po pšenice. "I pitu i hljeb od našeg sam brašna kuhala", dodaje.

Sijeno i drva spremni za zimu. Iznad kuće traktor. Na livadi ovce i krava. U avliji kokoši, pet pasa i dvije mačke.

Razgovaramo sa Izudininom majkom Fatom. Došla joj u posjetu.

I Fata se vratila prije nekoliko godina. Sa trojicom sinova.

Priča mi o svom teškom životu. Priča kako nikada, niti jednog jedinog dana nije išla u školu. Iako je rođena 1966., prije pet godina postala je nena.

Govori mi kako se odricala svega da bi se njena djeca mogla školovati. Kako ih je poticala u tome. "Pismeni su, fala Bogu, a da je moglo i bolje, moglo je. Ali, šta ću... Što je do mene bilo, učinila sam."

No ne krije zadovoljstvo i majčinski ponos zbog dobrog uspjeha i ocjena jednog od sinova, koji ide u srebreničku srednju školu.

Slušam je dok govori. Razmišljam koliko u njenom govoru ima izazova za lingviste!

Fatine rečenice pune su zanimljivih kombinacija ijekavice i ikavice, rijetkih turcizama, leksema karakterističnih za govore istočne Hercegovine i zapadni dio Sandžaka.

Područje je ovo velikih migracija kroz stoljeća, što je, očigledno, i na govor ostavilo značajnog traga.

Faris je pun energije. Istovremeno jede čokoladu i pitu i pije kiselo mlijeko.

Izudina kaže da mu ta mješavina hrane ni najmanje ne smeta.

Ovaj trogodišnjak ponosno pokazuje malu staklenku sa sitnim novcem. Skuplja, kako kaže, *maJke*.

Aziz je miran i tih. Stidljivo pokazuje pisanku. Dogodine će u školu. Ali već je naučio čitati i pisati.

Gleda fotografije sa dženaze njegovog đede, po kojem je dobio ime.

Pokazuje nam tabute, potočarsko mezarje, nišane... Išao je, već nekoliko puta, u Memorijalni centar Potočari.

Izudina kaže da dječak već počinje razumijevati šta je smrt:

“A kako i ne bi... O smrti se ovdje puno priča, pogotovo uz juli, uvijek neko nekog svog kopa... Čuje dijete, ali još ne pita.”

Jednoga će dana pitati, tražiti odgovore o srebreničkom genocidu. I imat će pravo na njih. Imat će pravo da zna šta se desilo njihovim djedovima.

Kasno popodne vraćamo se u Srebrenicu. Kod tete Hajre i naše Amre. Begićke.

Gledam njene petogodišnju Ilvanu i desetomjesečnog Kerima. Kao Aziz i Faris, i oni će jednog dana pitati za svoje djedove.

I imat će pravo da znaju ko ih je, kada i zbog čega ubio.

Bez generaliziranja i ne da bi ostali zatočenici prošlosti. Već upravo zbog budućnosti.

Dugo, te noći, u Srebrenici razgovaramo o svemu. Teta Hajra nam priča o prošlosti ovog grada, o ratnim danima, o svojoj odluci da se vrati.

Po cijenu da opet zvuči kao fraza, u san tonem sa iskrenim divljenjem prema onima koji su bili dovoljno smjeli, dovoljno nostalgичni i dovoljno opredijeljeni da – uz sve opstrukcije, ili u najboljem slučaju ravnodušnost onih u čijim je rukama moć odlučivanja – nastave svoje živote, ili ono što je od njih ostalo upravo tamo odakle su istrgnuti u julu 1995...

Munira

Iako pamtim mnoge manje važne stvari, ne sjećam se kada smo se prvi puta sreli.

Što je dobro. Jer imam osjećaj da se oduvijek znamo.

U mome razumijevanju Srebrenice imala je presudnu ulogu.

Obična bosanska žena, koja je do rata živjela lijepim, pristojnim životom, sa suprugom Hilmijom i sinovima Vahidinom i Nerminom.

Hilmija i Nermin – Nerko su ga zvali – *nisu prešli*.

Ovo *nisu prešli* čuo sam desetine hiljada puta. A znači, zapravo, da *nisu preživjeli*, da nisu uspjeli da se domognu slobodnog teritorija.

Kao i desetine hiljada drugih žena koje su ostale bez sinova, braće, očeva, muževa, bratića i sestrića, amidžića i daidžića... Munira je čekala. Godinama. Dočekala ih je u tabutima.

I svo to vrijeme čekanja, onako kako je najbolje znala i umjela, zajedno sa drugim dragim ženama članicama udruženja Pokret majki enklava Srebrenica i Žepa, govorila je o Srebrenici, o zločinu genocida, o masovnim grobnicama.

I još mnogo više radila.

Ogromna energija je u toj ženi. I ogromna snaga.

Samo jednom, jedan jedini put vidio sam suze na njenom licu. Iako su stalno u njenim očima.

A na licu sam ih vidio u seoskom domu kulture u mjestu Pilica kraj Zvornika, jednom od stratišta srebreničkih Bošnjaka.

Mnogo, mnogo suza slijevalo se tog dana niz Munirino lice dok je, sama, stajala u jednom čošku.

Neko od kamermana krenuo je da je snimi. Nabrzinu je suze obrisala.

Kasnije mi je rekla: "Ne volim da mi vide suze. Ni zbog dušmana, ni zbog dostova, prijatelja. Da se prvi ne raduju, a da se drugi ne žaloste".

Mnogo je učinila i čini za povratnike. Za školovanje djece onih pobijenih u Srebrenici.

U potrazi za nestalim, svjedočila u procesima za ratne zločine.

Učila, i naučila mnogo toga, u hodu.

Na čemu bi joj pozavidjeli i najiskusniji i najškolovaniji diplomati.

Doživljavala prijatnije. Trpjela uvrede i *njihovih* i *naših*.

Ne mora se i ne treba Munira svakome sviđati. Ni ona, ni ono što je uradila i radi.

Ne mora biti svakome draga, simpatična. Njen rad je, dakako, podložan i analizi, i kritici, i pohvali.

Ali pekle su me, mnogo, neke priče o navodnom Munirinom bogatstvu, o navodnoj zaradi na Srebrenici.

Njena otvorenost nekima je poslužila za najbezočniju zloupotrebu.

Njena sposobnost da organizira svoj život, nakon svega što se desilo, zajedno sa sinom Vahidinom, njegovom suprugom i njihovo troje djece, nekima je, eto, zasmetala.

Kao i njena kuća u jednom od padinskih, prigradskih sarajevskih naselja.

Neki su uzeli sebi za pravo da Srebreničanima određuju gdje mogu imati kuće, kolike one mogu biti, koliko novca smiju, zajedno sa svojim preživjelim ukućanima, zaraditi, imati...

I često sam, sa nekim ljudima koji, bojim se, nisu htjeli da razumiju stvari, raspravljao o činjenici da je udruženje na čijem je čelu Munira djelovalo i u Sarajevu, osim u Srebrenici.

“Što će ovdje? Što se ne vrate pa iz Srebrenice ne govore što im je volja?”

Ne znam da li sam ih uspio ubijediti, ali moj ključni argument je bio da njih nekoliko upravo u Sarajevu i iz Sarajeva mogu učiniti mnogo, mnogo više. U glavnom gradu države, gdje su državne institucije, ambasade, nevladine organizacije, mediji – njihov se glas mnogo jače čuo.

Zajedno sa glasovima iz Srebrenice, učinile su ogromne stvari.

Zahvaljujući njima izgrađen je Memorijalni centar Potočari.

Tadašnje aktualne bosanskohercegovačke vlasti imale su ideju da se za pobijene Srebreničane mezarje otvori u blizini Kladnja, na teritoriju Federacije Bosne i Hercegovine.

Upornošću ovih Srebreničanki, njihovim argumentima upućenim i domaćim vlastima i međunarodnoj zajednici, donesena je odluka da mezarje bude u Potočarima kraj Srebrenice, na mjestu gdje je stradanje Srebreničana i počelo.

Žene, majke Srebrenice, znale su dobro: u slučaju da se ubijeni Srebreničani ne vrate, neće biti ni povratka živih.

A Muniru posebno pamtim po večerima uoči 11. jula, uoči dženaze.

Do duboko u noć sjedimo zajedno, mnogo nas.

Kod naše sjajne domaćice Šahide Abdurahmanović, u Dugom Polju kraj Potočara.

Munira, Amina, Sabina, Mustafa, Florence, Dženana, Alma, Tahira, Kada, Zumra, Sabra...

Kada Hotić, njene rečenice, kao stihovi. Pogotovo kad priča o rahmetli Samiru, svom sinu. Sposobnost da svojom pričom dugo, zapravo bez prestanka drži našu pažnju.

Jednom smo bili skupa u Žepi. Rano ljeto. Pri povratku svratili u Podžeplje, gdje nas su nas sjajno ugodili sjajni domaćini Fatima i Rešid Jusupović, čiji je jedan sin ubijen u srebreničkom genocidu, a drugi se, nakon osam mjeseci od pada Žepe iznenada pojavio, vrativši se iz zarobljenništva u srbijanskom logoru Šljivovica.

Kada se, u jednom momentu, odvojila od nas. Sa fildžanom kafe. Sjela ispod jednog hambara.

Tiho je pjevušila, divnim glasom: "Tri livade, tri livade, nigdje hlada nema..."

Zumra Šehomerović, blaga Zumra, blagog glasa... A bez mnogo priče... Ništa ni oduzeti ni dodati onome što ona kaže...

Samozatajna, tiha Sabaheta, uvijek zamišljena, uvijek sa rahmetli Rijadom u mislima... I veliki borac, sa mnogo životnih iskušenja... Jednu od najtežih bitki – bitku za zdravlje – upravo je dobila!

Vedra i energična Sabra Kolenović. Naša Čabi.

Mnogo suza i smijeha pomiješa se tu večer.

Oni koji su dobri u teoriji o tome kako noć uoči tako masovnog ukopa treba da izgleda, a sa sigurne distance, reći će da je smijeh u takvim trenucima posljednja ili nedopustiva stvar...

A zapravo, vrlo je važna i dobra stvar smijeh. Izazivaju ga sjećanja na one kojih više nema. Priče iz vremena dok su oni bili živi. Prepričavaju se događaji iz njihovog djetinjstva. Način na koji su se oni, kojih više nema, šalili. Njihova omiljena jela. Proslave novih godina i obilježavanja bajrama.

A potom dođe vrijeme za suze. Tišina ispuni prostoriju. Pa onda opet smijeh. Pa suze.

Suze, koje sam na Munirinom licu vidio samo jedan jedini put. Dvanaestog jula 2010. godine.

Iako se ona s njima svakodnevno druži. Kad niko ne vidi.

I da – zovem je Komandant.

Maslenica

U srebreničkoj čaršiji čeka nas Ćamil. Hoćemo zajedno u Gladoviće, kod Elvisa i Izudine. Stižemo. Izudina sama. U kući na osami. Elvis čuva ovce u Sulicama, selu nekoliko kilometara udaljenom od Gladovića.

Zvoni mi telefon. Hatidža zove. Pita kad ćemo završiti posao. Pravit će maslenicu. Od crnog brašna. Pa da provjeri kad bismo mogli biti kod nje na Vidikovcu, u lijepom naselju na ulazu u Srebrenicu. Da se maslenica ne ohladi.

Razgovaramo sa Elvisom i Izudinom, i za potrebe reportaže i za svoju dušu.

Hatidža sada zove Ćamila. "Da se ne ohladi, žao mi da je ne jedete dok je topla."

Krećemo na Vidikovac.

U avliji kuće u kojoj sama živi čeka nas Hatidža. Pokazuje jelke koje je posadio jedan od njenih sinova. Imala je dvojicu, i obojicu ih je izgubila.

"Ima ispred vrata njegovo ime koje je napisano "Almir", pa "Lalo". To mi je jako značajno", tiho govori Hatidža, i priča kako je bila u tuđoj avliji i tuđoj kući sedam i po godina.

“Lijepo su sve kuće, lijepo su sve avlije – al’ nema ljepše kuće ni ljepše avlije, ni onoga puta koji vodi svojoj kući”, kaže Hatidža, i dodaje: “A i u ovoj kući, i kad liježem i kad ustajem – ja isto i liježem i ustajem: sa tugom i liježem, sa tugom se i budim. Jer je teško. Vi znadete da je dijete najviša radost na svijetu, i najviša tuga i žalost na svijetu. A moje djece nejma, i naše djece nejma. Hiljade i hiljade djece Podrinja nejma, samo što su se tako zvali. A oni nisu krivi što su se tako zvali. Jer djeca ne biraju ni ime, ni roditelje, ni mjesto gdje će se roditi.”

Pokazuje nam kliker njenih sinova. I školske sveske. Koje su, nekim čudom, ostale sačuvane.

“Nisam nikad vjerovala da mogu živjeti ovim životom koji živim. Al’ eto, živim. I sad, mjesto da čekam svoju djecu s posla, da čekam unučice na krilo, da čekam snahe, da čekam svatove – mi imamo taj jedanaesti za koji živimo”, govori Hatidža, dok na kao snijeg bijeli stolnjak iznosi toplu maslenicu.

I kaže: “Jedite djeco, da se ne ohladi”.

Kod Fazlića i Begića

Teta Hajra. Fazlić. Amrina mama. I Lejlina. I Razina.

Uvijek nasmijana. Uvijek raspoložena za goste.

U Srebrenici živi sa kćerkom Amrom i unučićima Ilvanom i Kerimom. Zet Edin Eca Begić na relaciji je Tuzla-Srebrenica, zbog posla.

Kćerka Lejla je u Tuzli. Raza u Švedskoj. Sa Razom sam imao priliku samo jednom sjesti. I ostala mi draga. Jer se zove Raza, kao i moja majka.

Suprug tete Hajre, Rešid, izgubio je život u srebreničkom genocidu. Tako ga rado spominje, svaki puta kada se vidimo. Sa ogromnom ljubavlju i poštovanjem.

Volim kolege i prijatelje upoznavati sa mojim srebreničkim prijateljima. Pa tako i sa tetom Hajrom. Začas joj kuću napunimo: Vlado, Tanja, Miran, Almir, Husein... Pa nam onda dođe doktorica Amela Begić, Srebreničanka koja živi u Sarajevu, i koja je vrsna stručnjakinja u medicini.

Puna kuća. A teta Hajra nasmijana.

I priča nam. Dugo i zanimljivo. O nekadašnjoj Srebrenici. O ratu.

O iskušenjima povratka.

Polako i smireno govori čak i o najvećim tragedijama. O dobroti ljudi u najtežim vremenima. O njenoj dobroti, u ratno vrijeme, pričali su mi drugi.

Jednoga ramazana ostao sam kod tete Hajre na sehuru, obroku kojim se započinje ramazanski post.

I nakon sehura krenuo lagano prema kući Huseina Alića, tamo najčešće spavam kad sam u Srebrenici. Zaustavlja me policajac. Dva je i trideset ujutro.

Neugodan je. Pita sve i svašta. Trudim se biti pristojan i pokušavam mu objasniti da ulicama Srebrenice nije zabranjeno hodati u bilo koje doba dana i noći. Zadržao me dobrih petnaest minuta. Najviše dileme imao je oko boje mojih cipela dok je, nesigurnim rukopisom, bilježio moj opis.

I mislim da je miješao ćirilicu i latinicu, iako se u to ne smijem zakleti, jer je bila noć.

Niz ulicu, prema Čaršijskoj džamiji ide brico Ahmed, kojem prepričavam razgovor. Ahmed mi kaže: "Eto, i to je Srebrenica."

Kada sam teti Hajri narednog dana ispričao doživljaj sa policajcem, okrenula se prema Amri i rekla joj: "Jesam li ti rekla da si ga trebala odvesti autom, da ne ide pješice u gluho doba noći!"

A meni kaže: "Molim te, nemoj više sam u taj vakat hodat!"

Eto, to je teta Hajra.

Snijeg

Kasna je jesen. Moj kolega Jasmin Omerspahić, snimatelj, i ja vozimo se prema Srebrenici. Kiša ne prestaje cijelim putem. I sluti na snijeg.

Dolazimo kod naše domaćice Šahide Abdurahmanović, u Dugo Polje. Živi sama u kući svog rahmetli brata, koji je nestao u srebreničkom genocidu. Sin i kćerka joj žive u Francuskoj. Ima još tri sestre: Ramizu, koja se sa porodicom vratila u Bratunac, Bidu, koja živi u Potočarima i koja je bez supruga ostala u julu 1995., te Tahiru, koja je ostala bez muža i maloljetnog sina, a koja sa kćerkom Šahzom, uspješnom studenticom, živi u Americi.

Kod Šahide su Munira i Zumra. Dolaze i Damir efendija i njegova supruga Adisa, sa kćerkicama Aminom i Merjem. Sjedimo dugo u noć. Hladno je. No, soba u kojoj spavam zagrijana je, vatra pucketa u šporetu, a ispred mene veliki prozori.

Počinje padati snijeg.

Ne mogu da zaspim. Razmišljam o dobroti ljudi s kojima sam proveo noć. I o zlu onih koji su im živote nepovratno promijenili.

Po ko zna koji put, isto pitanje... Mučim se, sada dok pišem, baš kao i tada, da ga postavim, jasno i bez zadržke. Zastajkuju mi prsti, pišu i brišu, kao što mi je tu noć "zamuckivao" i mozak trudeći se, zapravo, da samo jednu riječ stavi u prvi plan:

Zašto?

Odgovora je mnogo. Ili možda malo? Ili ih zapravo uopće nema...

Zaspao sam, napokon. Ujutro, gledam kroz prozor: snijeg. Dubok i velik.

I nestvarna slika: automobil kojim smo doputovali iz Sarajeva potpuno zatrpan snijegom. A one, te sjajne žene, sa lopatama u rukama čiste naš automobil, čiste uski put kojim automobilom moramo proći... A ja i dalje stojim na prozoru i gledam.

I vidim staricu iz Šahidinog komšiluka, blizu osamdesetoj, kako i ona, podignutih dimija, raščičava snijeg s puta. Da bih ja njime mogao proći.

Pogled mi se muti. Silazim, prilazim baš toj starici u namjeri da joj uzmem lopatu iz ruku, da nastavim čistiti snijeg. Ona se blago nasmiješi i kaže: "Neka, pusti me još malo... Ovo je put kojim su nekad prolazili moji sinovi".

Oči su mi pune suza. I tada, i sada. I isti me bijes hvata. I ono isto: Zašto? Na koje nema odgovora. Ili možda ima? I previše odgovora.

Bijele šamije obrubljene kerama

Deveti juli. Dvije hiljade četrnaesta. Nešto iza dvadeset dva sata. Potočari.

Bliži se vrijeme teravih-namaza, posebne večernje muslimanske molitve koja se obavlja u vrijeme Ramazana, mjeseca posta.

Ispod musale, tik uz potočarsko mezarje počinju se okupljati Srebreničanke i Srebreničani.

Nekoliko starijih muškaraca sjedi na kamenoj klupi. Jedan od njih, s *francuzicom* na glavi, ispuhuje teške kolutove duhanskog dima. Nabraja srebrenička prezimena. I imena onih kojih više nema.

Ostali ga slušaju. Prekida priču. Tišina. Opipljiva tišina ispod vedrog srebreničkog neba.

Prostoru za obavljanje molitve prilaze tri starice. Lica im uokvirena bijelim šamijama ručno obrubljenim kerama. Vedrih boja. Keranje je posebna vrsta rada, za koji je potrebno mnogo strpljenja.

I vremena. Kojeg su imale sasvim dovoljno u proteklih dvadeset dugih godina od pada Srebrenice.

U tim su se kerama slile silne neprospavane noći. Ispunjene tugom i nadom... I onda kad nade više nije bilo da će sinovi, muževi i braća doći. I bratići, i sestrići, i amidžići, i daidžići... Svi oni koji nisu došli.

I koji, kada dolaze, dolaze u tabutima sa zelenim pokrivačem.

Starice idu sporim, a tako ponosnim korakom. Njihove dimije od basme, cvjetnih dezena, vraćaju me u djetinjstvo. Sjećaju me na krilo moje rahmetli nane. Na njene dimije. Na cvjetove koje sam kao dječčić pokušavao ubrati.

Od tih mi trenutaka, čini mi se, počinje sjećanje. Od njenih dimija. I naboranog, a najljepšeg lica, uokvirenog bijelom mahramom.

Sjećam se njenih riječi: "Čovjek, insan, tvrđi je od kamena... Šta sam sve u životu prošla – samo me još vodenički točak nije mljeo."

Imala je ogromne životne gubitke. I iskustvo gubitka vlastitog djeteta. I uvijek je molila Boga da sve ljude takvog iskušenja poštedi.

No, ove tri srebreničke starice pošteđene nisu. Njihova lica, puna staračkih bora, a tako lijepa i svijetla, pričaju svoju priču. Priču o životu i smrti, o dušmanima i prijateljima, strahovima i nadama, o vijestima koje su stigle i onima koje još čekaju iz kapi uzete krvi.

Priču o izdaji, prevari, razočaranjima...

Prekinuh snatrenje. Ispred mene skupina mladića i djevojaka, vjerojatno rođenih nakon pada Srebrenice.

Ovaj kraj i ovaj grad, ma kako zvučalo kao stoput ponovljena fraza, ima svoju budućnost.

U ovoj djeci. U čijim životima ovdje, na kraju Bosne, neće nedostajati iskušenja.

Safovi, redovi za molitvu, pod musalom se lagano pune. U susret još jednom 11. julu.

I s vječitim pitanjem: Hoćemo li naredni 11. juli dočekati na ovome svijetu?

Odavde nisu, a kao da jesu

Znam da pravim grešku zbog odluke da napišem ovu priču. Jer sve ih nabrojati ne mogu.

I odmah, na početku, tražim oprost.

Ali ne mogu da ne napišem barem neka imena. Imena koja su asocijacija na Srebrenicu iako oni koji ih nose nisu iz Srebrenice. Imena koja nose oni koji dolaze iz svih krajeva Bosne i Hercegovine i svijeta.

Mnogi od njih su moji kolege i kolegice novinari, snimatelji, tehničari, tonci, montažeri; s njima svih ovih godina gradim poseban odnos, a zbog neraskidive veze koja se zove Srebrenica.

Šta god da napišem o Amini Gvozden malo je. Zajednički smo "probijali led" u srebreničkom kraju, zajednički napravili na desetine televizijskih priča, zajedno bili u Srebrenici, i poslom i za svoju dušu, na desetine puta. Zajednički stekli zajedničke prijatelje.

Srčani Miran Mahmutović, kod kojeg ne postoji "Ne može", "Vidjet ćemo" i "Ne znam". Kod Mirana, pogotovo kad je Srebrenica u pitanju, sve može. Nema tehničke prepreke koja će mu se ispriječiti na putu.

Isto je i sa Kenanom Čerimagićem. Zajednički smo producirali stotine sati programa iz Srebrenice. Uvijek sa istim žarom.

Ovdje ću sa imenima ljudi sa TV Hayat i Al Jazeera stati. Jer bio bi preveliki grijeh izostaviti i jedno jedino ime – a na stotine ih je.

A svi su oni, svih ovih godina, moji. A kad je neko tvoj, neće zamjeriti.

No, kad su ljudi iz moga esnafa u pitanju, moram pomenuti još tri osobe:

Jedna je organizatorica na Federalnoj televiziji, Hajrija Branković. Vidimo se, nažalost, samo jednom godišnje. U Potočarima. I nekako, kad sretnem Hajru, kad se pogledamo – iako ne radimo u istoj televizijskoj kući, znam da će sve proći kako treba.

Almasa Hadžić, novinarka *Dnevnog avaza* iz Tuzle, jedna je od onih osoba koje kao da svaki dan viđate iako ih sretnete jednom godišnje. Jednostavno nastavite tamo gdje ste stali.

I da - ima i četvrta osoba: draga Irena Antić, novinarka radija FBiH, tiha, nečujna, "nevidljiva", svih ovih godina neumorno izvještava iz Srebrenice.

Mirsada Bajrovića iz Organizacionog odbora za obilježavanje genocida nad Bošnjacima Srebrenice već sam spominjao. Ali moram još jednom. Kao i kod Mirana, ni kod Mirse nema prepreka. Sve može!

Srčani Rahman Alić iz SIPA-e, još jedan od onih ljudi koje je dovoljno vidjeti pa da se osjetiš sigurnim; njegovo prisustvo znači da će sve biti kako treba. Kad je Rahmanov posao u pitanju, bude, baš kako treba.

Kiša

April se bliži kraju, godina dvije hiljade petnaesta. Iza podneva. Kiša pada, liju potoci niz srebreničku Crvenu rijeku. Iza mene je duga i naporna sedmica. Subota.

Dolazim u ovaj grad i ovaj kraj često, posljednjih petnaest godina.

Lijepo i dugo sam spavao prethodne noći.

Moji domaćini, mladi ljudi, Mersudin, s nadimkom Učo, koji ga je zaradio dok se bavio učiteljskim poslom, i njegova supruga Isma, rodom iz Gračanice, zovu me na kafu. Rado prihvatam poziv i izlazim iz sobe u kojoj sam proveo mnogo srebreničkih noći.

Pričamo, o svemu pomalo. Mersudin mi pokazuje fotografije s jezera Perućac, a na njima sjajne stvari: prelijepa priroda, spomenik onima kojih više nema, kao opomena i svjedočanstvo, šadrvan, mnogo lica...

Njih dvoje, vedri, nasmijani, raspoloženi, sa svoje dvoje djece, sinom Edahom i kćerkom Merjem, drago su i dobro društvo.

Mnogo optimizma kod njih, mnogo truda i zalaganja kako bi svoj život u Srebrenici učinili što ljepšim. I uspijevaju u tome.

Mogli bismo pričati satima. No, ustajem i kažem im da je vrijeme za pisanje...

Vraćam se u sobu u kojoj sam proveo mnogo svog srebreničkog vremena.

Kiša i dalje pada.

Polako, ovu knjigu počinjem privoditi kraju.

Knjigu o mom najvažnijem zadatku. Najtežem i najdražem istovremeno.

Posljednji redovi ove knjige o Srebrenici ispisuju se upravo tu.

U Srebrenici.

Za kraj

Pokušavam naći posebne, "velike" riječi za kraj. Ne ide.

Izlazim iz kuće, u namjeri da me čuveni srebrenički Guber potakne, pokrene, potjera iz mene velike misli. Za kraj.

Kisnem. I baš mi ne ide.

Najednom, shvatim da kraja nema.

I ne treba da ga bude.

Jer Srebrenica je početak.

Pogovor

Učestvovati u pripremi i pročitati rukopis *Živjeti Srebrenicu* prije nego što je otišla u štampu bila je izuzetna čast. Napisati bilo šta poslije redova Adnana Rondića velika je obaveza i odgovornost prema svima vama koji budete čitali ovu knjigu.

Ideja o potrebi nastanka ovog svojevrsnog svjedočanstva srebreničke istine rodila se u momentu kada naši dolasci u ovaj kraj više nisu bili isključivo profesionalni. Ukoliko su to ikada i bili! Svaka posjeta imala je prije svega ljudski, humani karakter. Na sve moguće načine: u pripremi i poslije snimanja, u neformalnim razgovorima, događajima iza kamere – nastojali smo doprijeti do najtananijih niti duša i srca, osjećaja, nadanja i strahova Srebreničana i onih koji se tako osjećaju.

Dok sam po ko zna koji put gledala TV emisije koje smo radili proteklih petnaestak godina, pred očima su mi se listali i najsitniji detalji snimanja; pisanje tekstova na putu, na koljenima, tokom povratka za Sarajevo, na kakvom god komadu papira... A sve kako bi se nakupljene emocije i zapažanja najvjerodostojnije zabilježili i putem televizijskih priča prenijeli gledateljima. Lična iskustva preživljavanja genocida, puta spasa, opstanka i života nakon povratka nekih od sagovornika iz ove knjige, slušali smo do duboko u noć, pružajući im osjećaj olakšanja duši i nastojeći da što bolje razumijemo njihovu bol – ali i neizmjernu snagu. Eh, kad bi zidovi mogli govoriti...

Život se ne može prenijeti na papir; svaki je čovjek roman za sebe. U želji da knjiga odiše realnim životom, sve vaše i naše priče perom Adnana Rondića prenesene su onako kako su ih ispričali sudionici srebreničkih događaja. Cilj je uvijek bio i ostao isti – pokazati i prikazati da se u Srebrenici živi život, uprkos svemu!

Zbog toga, moja je želja, a sasvim sigurno i autorova, da *Živjeti Srebrenicu* bude vodič budućim naraštajima, koji bi trebalo da se uvijek natječu u dobru, u što boljem razumijevanju Srebrenice i upoznavanja Srebreničana.

Amina Gvozden

Za dalje čitanje

Knjige:

- Bećirović, E. (2009), *Na Drini genocid*, Buybook, Sarajevo
- Boyle, F. (2000) *Genocid*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti, Sarajevo
- Čekić S., Kreso M., Macić B. (2000): *Srebrenica 1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
- Del Ponte, K. (2008): *Gospođa tužiteljica*, Buybook, Sarajevo
- Hartman, F. (2008): *Mir i kazna*, Buybook, Sarajevo
- Holbrooke, R. (2007): *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo
- Lapenda S. (2008), *Srebrenica: Paradigma genocida nad Bošnjacima*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
- Lucić, P. (2005), *Stenogrami o podjeli Bosne*, Kultura i rasvjeta, Civitas, Sarajevo
- Minić, M. (2002): *Ratovi u Hrvatskoj i BiH 1991-1995*, Kult, Sarajevo-Minhen
- Nuhanović, H. (2005) *Pod zastavom UN-a – Međunarodn zajednica i zločin u Srebrenici*, BZK Preporod, Sarajevo
- Popov, N. (2002): *Srpska strana rata*, I i II dio, Samizdat 92, Beograd
- Power, S. (2002), *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*, Basic Books, New York
- Rohde, D. (1997), *The Betrayal and Fall of Srebrenica, Europe's Worst Massacre Since World War*, Farrar, Straus and Giroux, New York
- *Samrtno srebreničko ljeto '95*, zbornik svjedočenja, Udruženje građana Žene Srebrenice, Tuzla (1998)
- Simms, B. (2007): *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, Buybook, Sarajevo
- Suljagić, E. (2005), *Razglednica iz groba*, Civitas, Sarajevo

Ostali izvori (izvještaji, studije, analize, prezentacije, članci i drugi dokumenti):

- Azinović, V. "Nebo nad Bosnom", *BH Dani*, Sarajevo, 27. juli 2001.
- Azinović, V. "Dok je svijet spavao: međunarodna zajednica i rat u BiH", Radio Slobodna Evropa
- BBC (2000): Smrt Jugoslavije, 5 dugometražnih dokumentarnih filmova, Continental Film, Zagreb
- Heinrich Böll Fondacija (2005): *Srebrenica – sjećanje za budućnost*, zbornik radova, Sarajevo
- Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (2005): *Srebrenica od poricanja do priznanja*, zbornik dokumenata, Beograd
- Zdravković-Zonta, Helena (2011), Media, Nationalism and War Crimes: The Scorpion Case, RRPP Conference Proceedings "Social, Political and Economic Change in the Western Balkans", (također dostupno i na: <http://www.rrpp-westernbalkans.net>)

Internet izvori:

- http://www.potocarimc.ba/_ba/mc/
- <http://www.preventgenocide.org>
- http://www.slobodnaevropa.org/specials/djss/zos/zos_epizoda_4.htm
- www.bhdani.com/arhiva/204/t20413.shtml
- www.preventgenocide.org/.../konvencijaogenocidu.htm
- www.nato.int/ifor/un/u930416a.htm
- www.nato.int/ifor/un/u950712a.htm
- www.inter-islam.org/Pastevents/bsnaEthnClns.html
- www.accessmylibrary.com/archive/5473.../july-1995.html
- www.idoconline.info/digitalarchive/public/.../5/
- www.scribd.com/.../OBJAVLJENI-IZVORI-DOKUMENTA

O autoru

Adnan Rondić, televizijski novinar, rođen je 1971. godine.

Diplomu komunikologa, a potom magistra politoloških nauka stekao je na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, gdje je od 2012. godine upisan na interdisciplinarni doktorski studij.

Novinarstvom se bavi od 1992. godine. Karijeru je počeo na TV Hayat.

Radio je i kao dopisnik Glasa Amerike iz Bosne i Hercegovine.

Od 2011. godine radi za Al Jazeera Balkans.

Istovremeno, više od deset godina radi kao trener za medijski nastup.

Autor je studije *Povratak između privida i stvarnosti*, koju je objavila Fondacija Friedrich Ebert 2007. godine, i priručnika za medijski nastup *Medijski nastup(ati): Smjernice za rad s medijima*, također u izdanju Fondacije Friedrich Ebert, 2014.

